

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΜΝΗΜΕΙΑ ΤΗΣ ΑΝΔΡΟΥ

Ο ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΚΟΡΘΙΟΥ ¹

Ὁ βυζαντινὸς ναὸς τοῦ ἁγίου Νικολάου Κορθίου ᾿Ανδρου (εἰκ. 1) ὑψοῦται ἐντὸς τοῦ παραδεισιακοῦ ᾿Ανδριακοῦ τοπίου τῶν πρασίνων τόνων τῆς ὀργιαστικῆς βλαστήσεως μιᾶς κυρμένης χαραδρώσεως.

Τὸ Κόρθι, παλαιὰ μικρὰ λησμονημένη πολίχνη, σφραγισμένη μὲ τὴν εὐγένειαν τῶν περασμένων καιρῶν, ἀπλοῦται εἰς μίαν πτυχὴν τοῦ ἐξαισίου «κοίλου», τὸ ὁποῖον

Εἰκ. 1. Ὁ ἅγιος Νικόλαος Κορθίου ἀπὸ ΝΔ.

συνθέτουν οἱ κλιμακωμένοι εἰς βάθος περὶ τὸν ὄρμον του λόφοι. Τὴν θάλασσαν ὁ μικρὸς οἰκισμὸς ἀντικρῶζει ἀπὸ ἀποστάσεως ἡμισείας ὥρας περίπου, προστατευόμενος κάπως ἐκ τῆς ὀρμῆς καὶ τῆς μανίας τῶν ἀσταματήτων βορείων ἀνέμων ἀπὸ πυκνὸν πλέγμα δένδρων — τοῦ μικροῦ ἐλαιῶνος, κυπαρίσσων, καὶ ὀπωροφόρων — θωπευόντων καὶ ἀποκρυπτόντων τοὺς λευκοὺς καὶ βαρεῖς τοίχους τῶν ἀραιοκτισμένων οἰκιῶν καὶ πύργων καὶ τῶν πολυαρίθμων ἐκκλησιῶν του.

Ὁ ὑπὸ ἐξέτασιν ναὸς δὲν μνημονεύεται ὑπὸ τῶν δειμνήστων ΑΝΤ. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗ ² παλαιότερον καὶ ΔΗΜ. ΠΑΣΧΑΛΗ τὴν νεωτέραν σχετικῶς ἐποχὴν εἰς τὴν περὶ τῶν βυζαντινῶν καὶ μεταβυζαντινῶν ἐκκλησιῶν τῆς νήσου ᾿Ανδρου ἐργασίαν του ³.

¹ Περὶ ἑτέρου ἀξιολόγου ναοῦ τοῦ Κορθίου, τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, θὰ πραγματευθῶμεν προσεχῶς.

² Βλ. ΑΝΤ. ΜΗΛΙΑΡΑΚΗ, Ὑπομνήματα περιγραφικὰ τῶν Κυκλάδων νήσων, ᾿Ανδρος-Κέως, 1880, σ. 90.

³ Βλ. ΔΗΜ. ΠΑΣΧΑΛΗ, Βυζαντιναὶ καὶ μεταβυζαντιναὶ ἐκκλησίαι τῆς ᾿Ανδρου, Θεολογία, τόμ. ΚΖ, 1956, τευχ. Α, σ. 95-103, τευχ. Β, σ. 273-282, τευχ. Γ, σ. 448-462, τόμ. ΚΗ, 1957, τευχ. Β, σ. 276-292, τευχ. Γ, σ. 440-451.

Παρεμπιπτόντως μόνον ὁ Δ. ΠΑΣΧΑΛΗΣ ἀναφέρει, εἰς ἑτέραν μελέτην, ὅτι «ὁ Σεραφεῖμ τὸ ἐπόμενον δ' ἔτος κατεσκεύασε λαμπρὰν μαρμαρίνην κρήνην πλησίον τοῦ ἐν Κορθίῳ ναοῦ τοῦ ἁγίου Νικολάου»¹.

Εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην θὰ ἀσχοληθῶμεν κυρίως μὲ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ ναοῦ τούτου, διότι καὶ τὰ ἐλάχιστα λείψανα τῶν μέχρι πρὸ ὀλίγων ἐτῶν σωζομένων ἀκόμη τοιχογραφιῶν του δὲν ὑπάρχουν πλέον· αἱ τοιχογραφίαι ἐσαβανώθησαν μὲ τὸ λευκὸν σάβανον τῆς ἀσβεστοχρίσεως καὶ ἐχάθησαν διὰ παντός. Βεβαίως τὸ λευκὸν ἔνδυμα τῶν κτισμάτων τῆς μεταβυζαντινῆς κοσμικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Αἰγαίου ἀποτελεῖ νόμιμον, εὐστοχὸν αἰσθητικῶς, καὶ ἐπιτρεπτὴν ἐπίχρισιν, καθ' ὅσον ἐξιδανικεύει τὰς μορφὰς των, ἐμφυσῶν πνοὴν εἰς τοὺς γυμνοὺς καὶ ἀδι-
αρθρώτους ὄγκους καὶ ὑποβάλλον αἰσθησιν ἀκατανικήτου γοητείας. Ἄλλ' ὅταν ἐπεκ-
τείνεται καὶ εἰς βυζαντινοὺς ναοὺς ἀποκρύπτει ἀμετακλήτως εἰς τὸ ἐσωτερικὸν αὐτῶν
τὰς ὑπαρχούσας τυχὸν ἀγιογραφίας, ἐνῶ συγχρόνως εἰς τὸ ἐξωτερικὸν των παραποιεῖ
τὸ ὕψος καὶ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν μορφήν καὶ ἄρθρωσίν των, τὴν βασιζομένην εἰς τὴν
ἐπεξεργασίαν καὶ τὴν ἑξαρσιν τῶν κατασκευαστικῶν καὶ διακοσμητικῶν λεπτομερειῶν
τῶν μνημείων τῆς περιόδου ταύτης. Ὅταν μάλιστα ἡ δι' ἀσβέστου ἐπίχρισις τῶν
πάντων συνοδεύεται καὶ ὑπὸ τῆς ἑτέρας μάλιστα, τῆς ἀνακαινιστικῆς συντηρήσεως
τοῦ μνημείου, ἡ τύχη του εἶναι κακὴ, βεβαία καὶ προδιαγεγραμμένη.

Ὁ παλαιὸς καὶ σεβάσμιος ναὸς ὑποῦται εἰς τὸ μέσον περὶπου τοῦ οἰκισμοῦ τοῦ Κορθίου², μεταξὺ οἰκιῶν καὶ βαθυσκίων κήπων, ἐγειρόμενος ἐπὶ κλιτύος ἐντόνου κλίσεως κλιμακωμένης διὰ τοιχίσκων καὶ κατερχομένης πρὸς τὴν μικρὰν ἐπιμήκη κοι-
λάδα τὴν ὁδεύουσαν πρὸς τὴν θάλασσαν.

Ὁ κυρίως ναὸς καὶ ὁ νάρθηξ

Τυπολογικὴ ἐξέτασις. Ὁ ναὸς (εἰκ. 2) ἔχει ἐν κατόψει σχῆμα ὀρθογώνιον, ἐξω-
τερικῶν διαστάσεων 7.35×10.35 μ., καταλήγον πρὸς ἀνατολὰς εἰς τρίπλευρον ἀψίδα
ἱεροῦ. Ἐσωτερικῶς τὸ ὀρθογώνιον τῆς κατόψεως ἔχει συνολικὰς διαστάσεις
 6.20×8.88 μ., ὑποδιαιρούμενον εἰς δύο ἐντόνως ἄνισα ὀρθογώνια: τὸ πρὸς ἀνατολὰς
ἀποτελοῦν τὸν κυρίως ναὸν (διαστάσεων 6.20×6.58 μ.) καὶ τὸ πρὸς δυσμὰς τὸν νάρ-
θηκα (διαστ. 6.20×2.30 μ.).

Ὁ κυρίως ναὸς τυπολογικῶς ἀνήκει εἰς τοὺς σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους μετὰ
τρούλλου ναοὺς, εἰδικώτερον δὲ τοὺς δικιονίους καὶ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ὅτι ὁ δυτικὸς
του τοῖχος διελύθη εἰς δύο κίονας γεφυρουμένους ὑπὸ τριῶν ἀνισοπλατῶν καὶ ἀνισο-
ῦψων τόξων, συγκροτούμενου οἶονεῖ ἐπιβλητικοῦ τριβήλου ἀρθροῦντος τὸν κυρίως
ναὸν πρὸς τὸν παρακείμενόν του νάρθηκα. Ἡ καθ' ἑτέραν διατύπωσιν, προκύπτου-
σαν ἐκ τῆς θεωρήσεως τῆς κατόψεως καὶ μόνον, ὅτι ὁ ναὸς ἀνήκει καὶ πάλιν εἰς τοὺς

1 Δ. ΠΑΣΧΑΛΗΣ, Τέσσαρες μητροπολίται Ξάνθης καὶ
Περιθεωρίου Ἄνδριοι τὴν πατρίδα, Περιοδ. Θρακικὰ,
Τόμ. Ζ, 1936, σ. 42.

2 Ἐπισκόπησιν τῆς πνευματικῆς καὶ πολιτιστικῆς
καταστάσεως εἰς τὴν νῆσον Ἄνδρον κατὰ τὸν μεσαίωνα

βλ. εἰς Δ. ΠΑΣΧΑΛΗΝ, Ἡ Ἄνδρος, ἡτοῖ ἱστορία τῆς
νήσου, Ἀθῆναι, τόμ. Α, 1925, σ. 654-663, 674 καὶ εἰς
ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἄνδρου, Ἀρ-
χεῖον Βυζ. Μνημείων Ἑλλάδος, τόμ. Η, 1955-56,
τευχ. 1, σ. 4-7.

σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους μετὰ τρούλλου, ὅχι πλέον εἰδικῶς τοὺς δικιόνιους¹, ἀλλὰ τοὺς ἐμφανίζοντας τὸ δυτικὸν σκέλος τοῦ σταυροῦ μακρότερον τῶν τριῶν ἄλλων, ὡς προεκτεινόμενον διὰ τοῦ σταυροθολίου τοῦ νάρθηκος καὶ ἐπικοινωνοῦν πρὸς ἕκαστον τῶν πλαγίων διαμερισμάτων τοῦ ναοῦ διὰ δύο ἀνοιγμάτων χωριζομένων ὑπὸ δύο κίωνων. Εἰς τὴν περίπτωσιν ταύτην δημιουργεῖται ἡ αἴσθησις, ὀρθότερον ἢ ψευδαἰσθησις, τρικλίτου πλέον θολοσκεποῦς μετὰ τρούλλου βασιλικῆς μετ' ἀνισοπλατῶν κλιτῶν μικτῆς καλύψεως, δηλονότι ἡμικυλινδρικῶν θόλων ἐναλλασσομένων πρὸς σταυροθόλια. Πάντως βασικῶς καὶ κατ' ἀρχὴν ὁ ναὸς ἀνήκει εἰς τὸν τύπον τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων μετὰ τρούλλου, ὡς προανεφέραμεν· αἱ προηγηθεῖσαι δὲ τυπολογικαὶ ἀναζητήσεις καὶ διασαφήσεις δὲν ἀφεώρων εἰς ἄλλο τι, εἰμὴ μόνον εἰς ἐντελέστερον ἐντοπισμὸν ἐνὸς συνθετωτέρου καὶ κάπως ἐπαμφοτερίζοντος ἀρχιτεκτονικοῦ τύπου ναοῦ, προκύψαντος καὶ ὀφειλομένου εἰς τὴν σύνδεσιν καὶ πλοκὴν κυρίως ναοῦ καὶ νάρθηκος, τὴν ἀνακύψασαν ἐκ τῆς διαλύσεως τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ εἰς δύο κίονας καὶ τρία ἄνισα τόξα.

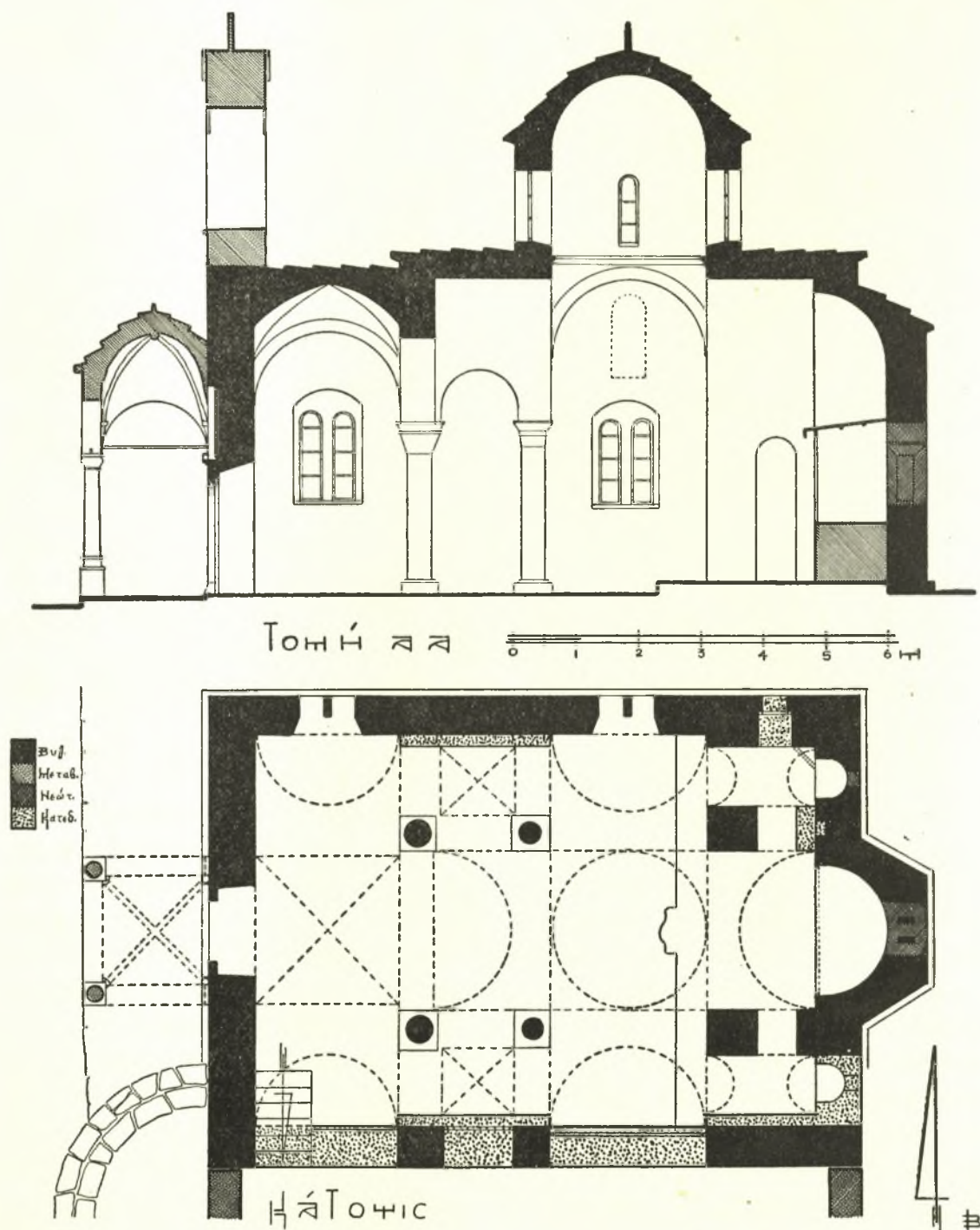
Ἡ διάλυσις αὕτη τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ κυρίως ναοῦ δὲν εἶναι συνήθης εἰς τὴν βυζαντινὴν ἀρχιτεκτονικὴν ὑπὸ τὴν μορφήν ὑπὸ τὴν ὁποίαν ἐμφανίζεται εἰς τὸν ἅγιον Νικόλαον· ἐν τούτοις, παρὰ τὴν διαπίστωσιν ταύτην, ὑπενθυμίζει τὴν παρομοίαν ἄρθρωσιν νάρθηκος πρὸς κυρίως ναὸν διὰ τριβήλων ἀνοιγομένων εἰς τὰς κεραίας τοῦ σταυροῦ, τὴν ὁποίαν συναντῶμεν εἰς τοὺς περιστῶντες σταυροειδεῖς ἐγγεγραμμένους ναοὺς τῆς Κωνσταντινουπόλεως². Ἡ ἐπισημανθεῖσα ὁμοιότης εἶναι βεβαίως σχετικὴ καὶ ἐντελῶς σχηματικὴ, δυναμένη πιθανῶς νὰ διαφωτίσῃ κάπως ἀπὸ ἀπόψεως ἀκολουθηθέντος προτύπου τὸν ὅχι συνήθη τρόπον συνδέσεως καὶ διαρθρώσεως μεταξὺ κυρίως ναοῦ καὶ νάρθηκος, τὸν ἀπαντῶμενον εἰς τὸν ἅγιον Νικόλαον.

Τὸ ὀρθογώνιον τῆς κατόψεως τοῦ κυρίως ναοῦ ὑποδιαιρεῖται εἰς τρία ἀνισοπλατῇ κλίτη, τοῦ μεσαίου λίαν εὐρυτέρου τῶν πλαγίων, διακοπτόμενα διὰ τῆς παρεμβολῆς τῆς ἐγκαρσίας καμάρας τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ καὶ τοῦ τρούλλου. Τὰ τρία κλίτη πρὸς ἀνατολάς, εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ τριμεροῦς ἱεροῦ, χωρίζονται διὰ παχέων τοίχων (πάχ. 76 ἐκ.) ἐπικοινωνοῦντα μεταξὺ τῶν μέσῳ στενῶν τοξωτῶν ἀνοιγμάτων. Ἡ παρουσία τῆς ἐγκαρσίας καμάρας ἀποτυπῶνται ἐν κατόψει ὀργανικῶς διὰ τοῦ περιορισμοῦ τοῦ πάχους τῶν ἐξωτερικῶν μακρῶν τοίχων κατὰ 16 ἐκ., καὶ εἰς τὴν περιοχὴν αὐτῶν, ἡ ὁποία δὲν ἐργάζεται ὡς ἀντηρὶς θόλων ἀλλ' ὡς τοῖχος ἀποφράξεως. Μετὰ τὴν ἐγκαρσίαν καμάραν τὰ τρία κλίτη συνεχίζονται καὶ πρὸς δυσμὰς μέχρι τοῦ νάρθηκος, τῶν μὲν ἐξωτερικῶν τοίχων ἀνακτώντων τὸ ἀρχικόν των πάχος τῶν 76 ἐκ. προκειμένου νὰ παραλάβουν τὰς ὠθήσεις τόξων καὶ σταυροθολίων, τῶν δὲ ἐνδιαμέσων τοίχων διαλυομένων εἰς δύο κίονας καὶ ἓν τόξον ἐκάστου. Τέλος εἰς τὰ τμήματα τῶν μακρῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τῆς κατόψεως, τὰ ἀντιστοιχοῦντα εἰς τὸν νάρθηκα,

1 Σαφῶς καὶ ἀμυγῶς δικιόνιοι ναοὶ—καὶ ὅχι ὑπὸ περιορισμοὺς καὶ προϋποθέσεις ὡς ὁ ὑπ' ὅψιν—εἶναι οἱ τέσσαρες βυζαντινοὶ ναοὶ τῆς Ἀνδρου, οἱ δημοσιευθέντες ὑπὸ τοῦ ΑΝ. ΟΡΑΝΔΟΥ, εἰς τὸ Ἀρχεῖον Βυζαντινῶν Μνημείων Ἑλλάδος, τόμ. Η, τευχ. 1, σ. 9, εἰκ. 2, σ. 36, εἰκ. 22, σ. 47, εἰκ. 31, σ. 51, εἰκ. 33.

2 Βλέπε τοὺς ναοὺς τούτους πρὸς σύγκρισιν εἰς Α. VAN MILLINGEN, *Byzantine Churches in Constantinople*, London 1912, σ. 118, εἰκ. 36, σ. 119, εἰκ. 37, σ. 135, εἰκ. 43, σ. 152, εἰκ. 47, σ. 160, εἰκ. 50, σ. 179, εἰκ. 56, σ. 261, εἰκ. 88, 89.

παρακολουθοῦμεν τὸν ἐκ νέου περιορισμὸν τοῦ πάχους των κατὰ 16 καὶ πάλιν ἐκα-

Εἰκ. 2. Ἡ κάτοψις καὶ ἡ κατὰ μῆκος τομὴ τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Νικολάου.

τοστά, εἰς τρόπον ὥστε οἱ ἐξωτερικοὶ τοῖχοι κατὰ τὴν θέσιν ταύτην μετροῦν 60 ἐκ., διὰ τοὺς καὶ ἀνωτέρω ἐκτεθέντας λόγους, ἐνῶ ὁ παρακείμενος δυτικὸς ἐξωτερικὸς

τοιχος τοῦ νάρθηκος ἐμφανίζει τὸ πάχος τῶν 70 ἐκ., ὡς παραλαμβάνων τὰς ὠθήσεις τῶν ἡμικυλινδρικών θόλων καὶ τοῦ σταυροθολίου. Ὡστε ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων τοῦ ναοῦ παρακολουθοῦμεν αὐξομειώσεις τοῦ πάχους των κατὰ θέσεις, ὑπαγορευόμενης κυρίως ἐκ τῆς ἐπ' αὐτῶν κατανομῆς τῶν ὠθήσεων τῶν θόλων καλύψεως· ἥτοι τὸ γνώριμον καὶ οἰκεῖον εἰς τὰς θολωτὰς κατασκευὰς τῶν βυζαντινῶν «ἀρχιμαϊστόρων» πνεῦμα δομικῆς καὶ στατικῆς εὐαισθησίας καὶ ἐμπειρίας διαπιστοῦται καὶ εἰς τὸν ὑπὸ ἐξέτασιν ναόν, ἐμφυσῶν εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν τοῦ μνημείου τούτου τὸν ἀκατάλυτον καὶ ζωογόνον παλμὸν τῆς ἁγίας βυζαντινῆς παραδόσεως.

Ἀλλὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ μνημείου συνεχίζουν οἱ ἐπίγονοι καὶ ἡ συνέχειά της εἶναι θλιβερά. Εἰς σχετικῶς παλαιότεραν ἐποχὴν, μὴ δυναμένην νὰ προσδιορισθῇ ἐπακριβῶς, πρὸς τὸν σκοπὸν μικρᾶς διευρύνσεως τοῦ ναοῦ ἀπεκόπησαν αἱ προμνημονευθεῖσαι καὶ τόσον προσφυεῖς αὐξήσεις τοῦ πάχους τῶν ἐξωτερικῶν τοίχων κατὰ θέσεις καὶ μέχρις ὕψους 2.00 μέτρων περίπου ἀπὸ τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ. Δηλαδή ὅχι μόνον ἐξεμηδενίσθη ἡ τόσην γνῶσιν καὶ πείραν μαρτυροῦσα ἄρθρωσις καὶ ἀξιολόγησις τῶν φερόντων μελῶν τοῦ ναοῦ, ἀλλ' ἔλαβε χώραν καὶ διαταραχὴ τῆς ἀντοχῆς εἰς τὰς στατικῶς καιρίας ταύτας περιοχὰς ὠθήσεων. Ἀλλὰ τὰ ἐπὶ τοῦ ναοῦ πλῆγματα συνεχίσθησαν διὰ τῆς κατεδαφίσεως τμήματος τοίχου, μεταξὺ προθέσεως καὶ μεσαίας κόγχης ἱεροῦ, ἐτέρου τμήματος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου κατὰ τὸ διακονικὸν καὶ μεγάλων τμημάτων τοῦ μεσημβρινοῦ — πλεον τοῦ ἡμίσεος τοῦ συνολικοῦ μήκους του — ὡς καὶ διὰ τοῦ ἐντοιχισμού τοῦ κομποῦ τριλόβου παραθύρου τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ διὰ κοινῆς τοιχοποιίας, κ.ἄ. Ἡ κατεδάφισις τμήματος τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου, δεξιᾷ τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ κατὰ τὸ διακονικόν, ἐγένετο διὰ ν' ἀποκτήσῃ προσπέλασιν καὶ ἐκ τοῦ ναοῦ τὸ μεταγενεστέρως προσκτισθὲν μικρὸν μονόκλιτον ἐπιπεδόστεγον παρεκκλήσιον τοῦ ἁγίου Χαράλάμπους· ἐνῶ ἡ ἐκτεταμένη κατεδάφισις τοῦ μεσημβρινοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου ἐγένετο πρὸς τὸν σκοπὸν ἐπεκτάσεως τοῦ ναοῦ πρὸς νότον, ἥτοι κατὰ τὸν κατὰ πλάτος ἄξονά του, διὰ τοῦ ἐπίσης μεταγενεστέρως προσκτισθέντος μονοκλίτου ξυλοστέγου παρεκκλησίου τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος, ὑπὸ μορφὴν παρανάρθηκος χρησιμεύοντος δὲ σήμερον ὡς γυναικωνίτου. Τὸ δάπεδον τοῦ μεταγενεστέρου τούτου γυναικωνίτου εὐρίσκεται ὑψηλότερον τοῦ δαπέδου τοῦ ναοῦ κατὰ 1.40 μ., προσαρμοσθὲν εἰς τὴν μορφὴν τοῦ ἐδάφους, ἀνερχόμεθα δὲ εἰς αὐτὸν ἐκ τοῦ νάρθηκος διὰ λιθίνης ἐσωτερικῆς κλίμακος τοποθετημένης κατὰ τὴν ΝΔ. γωνίαν του. Λόγω τῆς ὑψομετρικῆς ταύτης διαφορᾶς κυρίως ναοῦ-νάρθηκος καὶ γυναικωνίτου ἐτοποθετήθησαν μεταξὺ αὐτῶν καὶ κατὰ τὰ κατεδαφισθέντα τμήματα τοῦ ἀρχικοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου ξύλινα κιγκλιδώματα.

Τέλος πρὸ τῆς δυτικῆς κυρίας θύρας εἰσόδου εἰς τὸν ναὸν ἐγείρεται ἐν ἐπαφῇ πρὸς τὸν νάρθηκα κομποὺν δικιόνιον πρύπυλον ἐν εἴδει προστώου, ὑπεράνω δὲ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ κατ' ἄξονα θύρας καὶ προστώου ὑψοῦται μονότοξον κωδωνοστάσιον, ἀμφότερα ἐξετασθησόμενα διεξοδικῶς εἰς τὴν οἰκίαν θέσιν.

Οἱ κίονες τοῦ ναοῦ. Ἐπανερχόμενοι εἰς τὴν κάτοψιν (εἰκ. 2) σημειοῦμεν ὅτι οἱ τέσσαρες κίονες τοῦ ναοῦ συγκροτοῦνται ἐκ βάσεως, κορμοῦ καὶ κιονοκράνου, εἶναι δὲ ἀσβεστόχριστοι πλὴν τῶν κορμῶν των, οἱ ὅποιοι φέρουν μαρμαροκονίαμα ἀπο-

μιμούμενον, ἐπιτυχῶς πράγματι, πράσινον μάρμαρον. Ἡ βάσις ἐκάστου ἀποτελεῖται ἐκ κτιστῆς πλίνθου καὶ ἀτροφικῆς μετὰ κυματίων βάσεως ἐκ μαρμαροκονιάματος,

Εἰκ. 3. Τὸ τρίλοβον παράθυρον τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ μετὰ τὴν μερικὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν ἐπιχρίσεων ἀσβέστου.

οἱ κορμοὶ των φαίνεται ὅτι εἶναι μονόλιθοι καὶ ἀρράβδωτοι (σήμερον ἐπιχρισμένοι, ὡς εἴπομεν), τὰ δὲ κιονόκρανά των εἶναι λεβητοειδῆ μετ' ἐπιθήματος, μὴ διακρινομένων τυχὸν ὑπαρχόντων κοσμημάτων ἐπ' αὐτῶν, λόγφ τῆς παχείας ἐξ ἀσβεστοχρίσεων ἐπιστροφῆς· ἄλλως τε ὁλόκληρος ὁ ναὸς ἐσωτερικῶς καὶ ἐξωτερικῶς εἶναι ἀσβεστόχριστος¹. Ἐκ τῶν τεσσάρων κιόνων τοῦ ναοῦ οἱ δύο πρὸς ἀνατολὰς ἔχουν διάμετρον κορμοῦ 36 ἐκ., ἐνῶ οἱ δύο πρὸς δυσμὰς εἶναι ἐλαφρῶς μεγαλύτεροι μὲ διάμετρον 42 ἐκ., στεφόμενοι κατ' ἀναλογίαν ὑπὸ μεγαλυτέρων κιονοκρανῶν.

Ὁ φωτισμὸς τοῦ ναοῦ. Ὁ φωτισμὸς τοῦ ναοῦ συνετελεῖτο ἄλλοτε διὰ τῶν ἐξῆς ἀνοιγμάτων, ἔνια τῶν ὁποίων σήμερον ἔχουν φραγθῇ διὰ τοιχοποιίας, ἐνῶ ἄλλα δὲν ὑπάρχουν πλέον ὡς τὰ ἐπὶ τοῦ μεσημβρινοῦ ἐξωτερικοῦ τοίχου, εἰκάζεται δὲ μόνον

ἢ προὑπαρξίς των κατ' ἀναλογίαν τῶν ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου διασωζομένων πιθανῶς μεταγενεστέρων: α) Ἐπὶ τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου δι' ἑνὸς τριλόβου παραθύρου (εἰκ. 3) κατ' ἄξονα τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ τοποθετημένου, σήμερον δὲ φραγμένου διὰ τοιχοποιίας, καὶ τῶν δύο μικρῶν μονολόβων παραθύρων τῆς προθέσεως (εἰκ. 4) καὶ τοῦ διακονικοῦ ἐπίσης σήμερον τοῦ ἑνὸς φραγμένου καὶ τοῦ ἑτέρου κατηδαφισμένου. β) Ἐπὶ τοῦ δυτικοῦ τοίχου διὰ τῆς κυρίας θύρας εἰσόδου. γ) Ἐπὶ τοῦ βορείου τοίχου διὰ δύο πιθανῶς διλόβων παραθύρων, τὴν θέσιν τῶν ὁποίων σήμερον καταλαμβάνουν δύο ζεύγη μονολόβων μεταγενεστέρων παραθύρων (εἰκ. 5, 6), καὶ ἑνὸς μονολόβου ὑπεράνω τοῦ διλόβου τοῦ ἀντιστοιχοῦντος εἰς τὴν ἐγκαρσίαν κεραίαν τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ, φραγμένου σήμερον καὶ μόλις διακρινομένου (εἰκ. 6), ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς μόνον ἐπιφανείας τοῦ

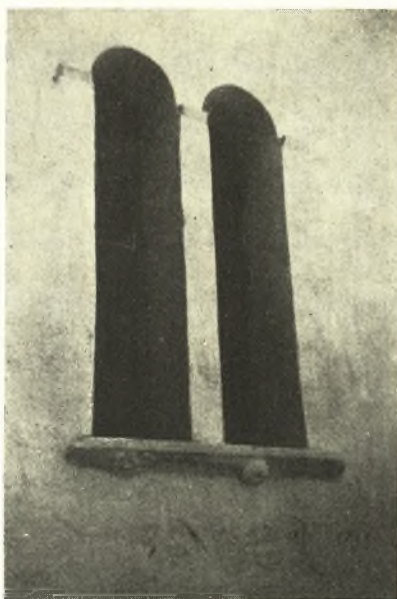

Εἰκ. 4. Τὸ μονόλοβον παράθυρον τῆς προθέσεως μετὰ τὸν ἐπιφανειακὸν καθαρισμὸν τῶν ἀσβεστοχρίσεων.

¹ Εἰς τὸ ἐσωρράχιον τῆς καμάρας τοῦ διακονικοῦ καὶ περὶ τὴν κλεῖδά της σφύζονται ἄμαυραὶ καὶ ἡμικατεστραμμέναι, ἀμυδρῶς διακρινόμεναι, τέσσαρες ἐξωγρα-

φημέναι κεφαλαί, βεβαίως ἐκ θαύματος διαφυγοῦσαι τὴν ἀσβεστόχρυσιν.

τοίχου (ἔστιγμένον εἰς τὴν τομὴν), καθ' ὅσον τὸ εἰς τὴν ἀρχὴν τοῦ βορείου τοίχου παρὰ τὴν πρόθεσιν μικρὸν ὀρθογωνικῆς μορφῆς παράθυρον ἔχει διανοιγῇ μεταγενεστέρως. δ) Ἐπὶ τοῦ μερικῶς κατεδαφισθέντος νοτίου τοίχου κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὰ τοῦ βορείου, ἦτοι πιθανῶς θὰ ὑπῆρχον δύο δίλοβα καὶ ἓν ὑπερκείμενον μονόλοβον παράθυρον. Καὶ ε) Ἐπὶ τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλλου διὰ τῶν τεσσάρων μονολόβων παραθύρων του. Ὡστε ὁ φωτισμὸς τοῦ ναοῦ ἀρχικῶς ἦτο ἐπαρκής.

Εἰκ. 5. Τὸ ζεῦγος μονολόβων παραθύρων, πιθανῶς ἄλλοτε διλόβου, τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ νάρθηκος.

Εἰκ. 6. Παράθυρα ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς βορείας κεραίας τοῦ σταυροῦ.

Ἡ κάλυψις τοῦ ναοῦ. Ἡ κάλυψις τοῦ κυρίως ναοῦ (βλ. εἰκ. 2) γίνεται κατὰ τὰς κεραίας τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ διὰ καμαρῶν κατὰ μῆκος καὶ ἐγκαρσίων ἴσου ἀνοίγματος, τοῦ εἰς τὴν διασταύρωσιν τῶν καμαρῶν καταλειπομένου τετραγώνου στεγαζομένου ὑπὸ τρούλλου μετ' ὀκταγωνικοῦ τυμπάνου, βαίνοντος ἐπὶ τῶν ὑποκειμένων μελῶν τῇ βοηθείᾳ σφαιρικῶν τριγώνων (λοφίων). Ἡ κόγχη τοῦ ἱεροῦ καλύπτεται, ὡς συνήθως, διὰ τεταρτοσφαιρίου, ἐνῶ αἱ κόγχαι προθέσεως καὶ διακοινοῦ, ὡς μὴ ἐμφανιζόμεναι ἐξωτερικῶς ὑπὸ μορφὴν ἀψίδων, διανοίγονται ἐντὸς τοῦ πάχους τοῦ ἀνατολικοῦ τοίχου. Τὰ ἐκατέρωθεν τῆς ἀψίδος μικρότερα διαμερίσματα τοῦ τριμεροῦς ἱεροῦ καλύπτονται διὰ μικρῶν κατὰ μῆκος καμαρῶν, ἐνῶ τὰ δύο ἐκατέρωθεν τῆς δυτικῆς κεραίας τοῦ σταυροῦ μικρὰ διαμερίσματα τοῦ κυρίως ναοῦ στεγάζονται διὰ σταυροθολίων. Τέλος ὁ νάρθηξ καλύπτεται, κατὰ τὸ τμήμα του τὸ ἐν προεκτάσει πρὸς τὴν δυτικὴν κεραίαν τοῦ σταυροῦ, διὰ σταυροθολίου καὶ κατὰ τὰ ἐκατέρωθεν τούτου τμήματα, δι' ἐγκαρσίως βαινουσῶν καμαρῶν.

Ὡς πρὸς τὴν μορφὴν τὴν ὁποίαν προσλαμβάνει ἐξωτερικῶς ἡ ἐπικεράμωσις τῶν θόλων καλύψεως τοῦ ναοῦ παρατηροῦμεν ὅτι ἀκολουθοῦνται δύο ἀντίθετοι τάσεις. Συμφώνως πρὸς τὴν πρώτην τάσιν ἡ ἐπικεράμωσις προσαρμόζεται ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἐπιφανείας τοῦ θόλου ὀργανικῶς, ἦτοι κατὰ τρόπον ὑποδηλοῦντα τὴν μορφὴν

του· ἐνῶ κατὰ τὴν δευτέραν τάσιν ἡ μορφή τὴν ὁποίαν λαμβάνει ἡ ἐπικεραμώσις ὄχι μόνον δὲν ὑποδηλοῖ τὴν μορφήν τοῦ ὑπ' αὐτὴν θόλου, ἀλλ' ἀντιθέτως τὴν ἀποκρύπτει ἢ τὴν παραλλάσσει.

Οὕτως ὡς ἀκολουθοῦντας τὴν πρώτην τάσιν θὰ πρέπη νὰ θεωρήσωμεν: α) τοὺς ἡμικυλινδρικοὺς θόλους τοὺς ὑπὸ μορφήν δικλινοῦς ἐπικεραμώσεως ἐμφανιζομένους (εἰκ. 6, 7), β) τὸν ἡμισφαιρικὸν θόλον τοῦ τρούλλου καὶ τὸ σταυροθόλιον τοῦ προστώου, ἐν εἵδει ἡμισφαιρίων παρουσιαζομένων (εἰκ. 7, 16) καὶ γ) τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ, ὑπὸ μορφήν παραπλεύρου ἐπιφανείας ἡμιεξαγωνικῆς πυραμίδος μικροῦ ὕψους. Ἐνῶ ὡς ἀκολουθοῦντας τὴν δευτέραν τάσιν, δηλονότι τῆς ἀπο-

Εἰκ. 7. Ὁ τρούλλος τοῦ ἁγίου Νικολάου.

κρύψεως ἢ παραλλάξεως τῆς μορφῆς τοῦ θόλου ὑπὸ τῆς ἐπικεραμώσεως, θὰ πρέπη νὰ θεωρήσωμεν: α) τοὺς ἡμικυλινδρικοὺς θόλους τοὺς ὑπὸ μορφήν μονοκλινοῦς ἐπικεραμώσεως ἐμφανιζομένους (εἰκ. 1) καὶ β) τὰ σταυροθόλια τὰ ἐν εἵδει μονοκλινοῦς καὶ δικλινοῦς ἐπικεραμώσεως παρουσιαζόμενα. Βεβαίως αἱ διαπιστώσεις αὗται περὶ τῆς σχέσεως μορφῆς θόλου καὶ ἐκφράσεώς της ὑπὸ τῆς ἐπικεραμώσεως εἰς τὸ ἐξωτερικὸν ἐκφέρονται ὑπὸ πνεῦμα κριτικῆς ἀναλύσεως καὶ αὐστηρᾶς γεωμετρικῆς καὶ κατασκευαστικῆς θεωρήσεως· διότι αἱ ἴδιαι διαπιστώσεις, ἐπισκοπούμεναι ὑπὸ εὐρύτερον πνεῦμα ἀρχιτεκτονικῆς συνθέσεως καὶ μορφολογήσεως, ἀποβάλλουν τὸν ἀνεπιστήτως ἀντιφατικὸν τὼν χαρακτήρα, καθ' ὅσον τὸ σύστημα τῶν στεγῶν, τὸ ὁποῖον συγκροτοῦν αἱ ἐπικεραμώσεις τῶν θόλων, ἀποτελεῖ σύστημα κλειστόν, λογικὸν καὶ δόκιμον, ἀπὸ ἀπόψεως τόσον τῆς μεταξύ των ἀρθρώσεως, ὅσον καὶ τῆς ἀξιολογήσεώς των, ὡς μελῶν καλύψεως.

Ἡ ἐξωτερικὴ διαμόρφωσις

Σύστημα δομῆς. Ὁ κυρίως ναὸς καὶ ὁ νάρθηξ βαίνουν ἐπὶ εὐθυνηρίας, ἐσοχῆς 0.10 μ. καὶ ὕψους ἀρχομένου ἀπὸ 0.10 μ. καὶ φθάνοντος τὰ 0.80 μ. λόγῳ κλίσεως τοῦ ἐδάφους, καὶ εἶναι ἐκτισμένοι κατὰ τὸ πλινθοπερίβλητον σύστημα δομῆς, ἥτοι ἐκ κανονικῶν ὀρθογωνίων λίθων κυμαινομένου ἀπὸ στρώσεως εἰς στῶσιν ὕψους ἀπὸ

0.20 - 0.35 μ., περιβαλλομένων κατὰ τοὺς ἄρμους ἐδράσεως καὶ ὥσεως αὐτῶν ὑπὸ μιᾶς μόνον πλίνθου πάχους 0.02 - 0.03 μ.

Κατὰ θέσεις τὸ πλινθοπερίβλητον τοῦτο σύστημα ἐμφανίζεται χαλαρώτερον ἢ ἐντελέστερον συγκροτημένον, ὡς λ.χ. συμβαίνει μὲ τὴν ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ καὶ τὸν τρούλλον (εἰκ. 7), ὅσον βεβαίως δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν ὑπὸ τὰς ἀσβεστοχρίσεις. Οἱ τοῖχοι στεροῦνται ὀδοντωτῶν ταινιῶν, κοσμουσὼν τὰς ἐπιφανείας των, πλὴν τοῦ τρούλλου φέροντος, ὑπὸ τὸ ὀριζόντιον ὀδοντωτὸν ἐκ πλίνθων γείσωμα τὸ ὑποδεχό-

Εἰκ. 8. Ὁ δυτικὸς τοῖχος τοῦ ναοῦ ὑπὸ τὸ αἰγαιοπελαγικὸν ἔνδυμα ἐπιχρίσεως καὶ ἀσβεστοχρίσεως.

Εἰκ. 9. Τὰ μονόλοβα παράθυρα τοῦ τρούλλου μετὰ διπλῶν πλινθίνων τόξων.

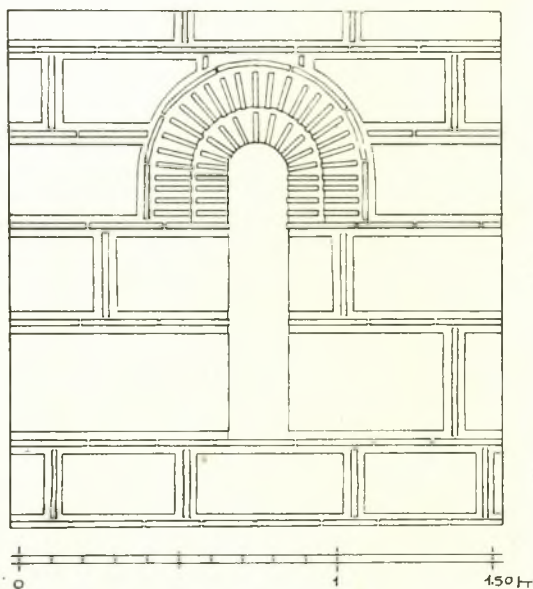
μενον τὴν ἐπικεράμωσιν, ὀδοντωτὴν ταινίαν· ἡ ταινία αὕτη σήμερον δὲν σώζεται πλέον παρὰ μόνον εἰς μικρὸν τμήμα ἐπὶ τῆς βορείας παρεΐας τοῦ τιμπάνου τοῦ τρούλλου καὶ διὰ τοῦτο εἰς τὰς εἰκόνας 7 καὶ 9 δὲν διακρίνεται.

Ἀντιθέτως ὑπάρχουν ἐλαφρῶς ἐξέχοντα ὀδοντωτὰ πλίνθινα γεισώματα ὑποδοχῆς τῆς προεχούσης ἐπικεραμώσεως τῶν θόλων, περιτρέχοντα τὸν ναόν (εἰκ. 6, 8). Βεβαίως εἰς τὰ περισσότερα καὶ ἐμφανέστερα μέρη τῆς τοιχοποιίας τὸ πλινθοπερίβλητον σύστημα δομῆς ἔχει ἐξαφανισθῇ καὶ δὲν μαντεύεται ἂν ὑπὸ τὸ παχὺ στρώμα κονιάματος, τὸ ὁποῖον περιβάλλει ὅχι μόνον τοὺς ἄρμους καὶ τὰς πλίνθους ἀλλὰ καὶ αὐτοὺς τοὺς λίθους, καταλείπον ἐλεύθερα καὶ ὁρατὰ μικρὰ μόνον τμήματά των (εἰκ. 8)· ἡ συνήθεια αὕτη ἐπιχρίσεως («σαρδέλλωμα») καὶ ἀσβεστοχρίσεως («γαλάχτισμα») ἀνάγεται εἰς τὸν κύκλον τῆς μεταβυζαντινῆς αἰγαιοπελαγίτικῆς παραδόσεως κοσμηκῆς¹ καὶ ἐκκλησιαστικῆς¹ ἀρχιτεκτονικῆς.

¹ Βλέπε Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ, Εἰσαγωγή στὴν αἰγαιοπελαγίτικη λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ, Ἀθήνα 1955, σ. 27-29, τοῦ αὐτοῦ, Ἡ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Αἰγίνης, σ. 113,

114 ἀνατύπου ἐκ τοῦ Περιοδ. Λαογραφία, τόμ. ΙΖ, 1958, τεύχ. 1.

Θύρα και παράθυρα. Ἐκ τῶν παλαιῶν βυζαντινῶν ἀνοιγμάτων τοῦ ναοῦ, θυρῶν καὶ παραθύρων, τὴν ἀρχικὴν μορφήν καὶ ἄρθρωσιν διατηροῦν τὰ τέσσαρα μονόλοβα παράθυρα τοῦ τρούλλου (εἰκ. 9), τὸ ἐπίσης μονόλοβον τῆς προθέσεως (εἰκ. 4, 10) καὶ τὸ τρίλοβον τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 3, 11). Τὸ παράθυρον τοῦτο φέρει λοξότμητον μαρμαρίνην ποδιάν, ἐπὶ τῆς ὁποίας βαίνουν κοιμητοὶ μαρμαρίνοι διαχωριστικοὶ ἀμφικιονίσκοι, ἔχοντες τὰ μικρὰ κυβικά των κιονόκρανα ἀκόσμητα ἄνευ τῆς συνήθους λυροειδοῦς διακοσμῆσεως, ὡς ἀκόσμητοι παραμένουν καὶ αἱ ἐπιφάνειαι τῶν κολουροπυραμιδοειδῶν ἐπιθημάτων των. Ἀντιθέτως εἰς ἕτερον τρίλοβον πλίνθινον παράθυρον ἀψίδος ἱεροῦ, ἀκριβῶς ὅμοιον¹ πρὸς τὸ ὑπὸ ἐξέτασιν καὶ

Εἰκ. 10. Τὸ μονόλοβον παράθυρον τῆς προθέσεως μετὰ διπλῶν πλινθίνων τόξων.

προερχόμενον ἐξ ἄλλου βυζαντινοῦ ναοῦ τῆς νήσου Ἄνδρου, τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μελίδας, συναντῶμεν τοὺς μαρμαρίνους διαχωριστικούς ἀμφικιονίσκους ἔχοντας τὸ μικρὸν των κιονόκρανον, κατάκοσμον ἐκ τῆς λυροειδοῦς ὡς καὶ ἄλλων ἀναγλύφων διακοσμῆσεων, καθὼς καὶ τὴν ἔξω βλέπουσαν πλευρὰν τοῦ ἐπιθήματός των. Οὕτως ἄλλα ἐκ τῶν παραθύρων ἐφράχθησαν, ὡς ἐμνημονεύθη, τὰ δὲ δύο σήμερον σωζόμενα δίδυμα μονότοξα² (εἰκ. 5, 6) εἶναι πιθανῶς μεταγενέστερα, καταλαμβάνοντα τὴν θέσιν παλαιῶν διλόβων παραθύρων. Τὸ τελευταῖον τοῦτο εἰκάζεται μόνον, δυνάμενον νὰ ἐπιβεβαιωθῇ μετὰ τὴν ἀπομάκρυνσιν καὶ τὸν καθαρισμὸν τῶν μεταβυζαντινῶν ἐπιχρισμάτων. Ὑπεράνω τοῦ διδύμου παραθύρου τῆς βορείας κεραίας τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ (εἰκ. 6) ὑπάρχει καὶ ἄλλο πα-

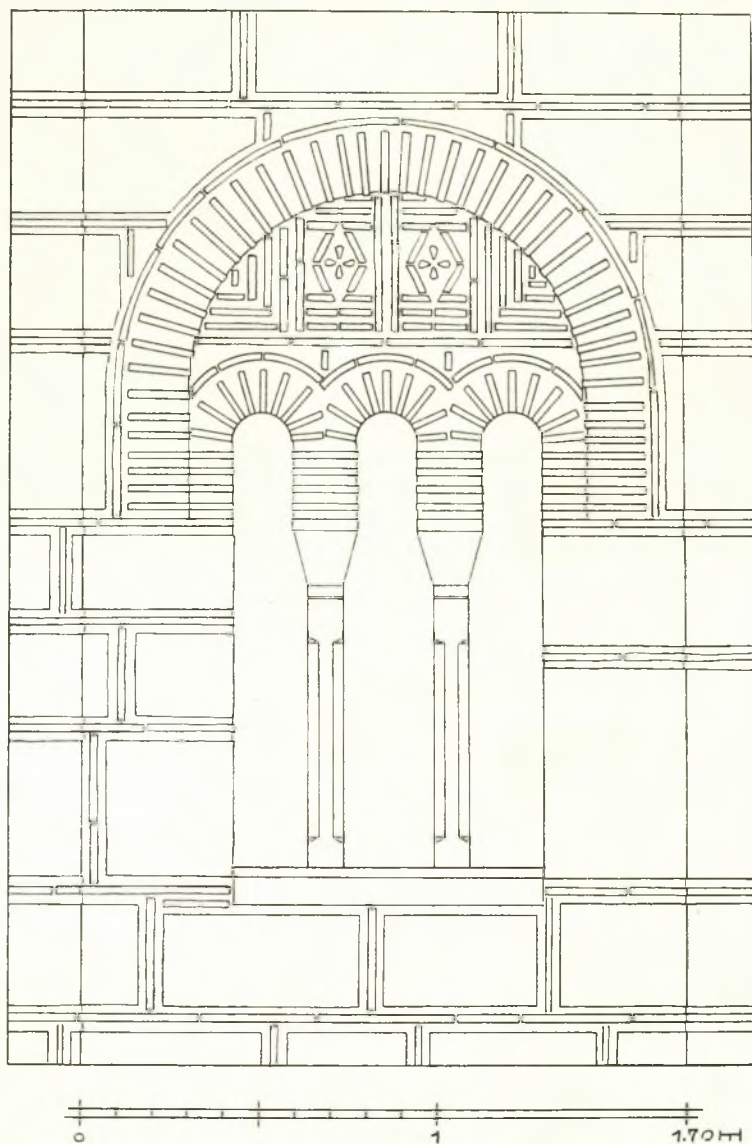
λαιὸν βυζαντινὸν παράθυρον φραγμένον σήμερον, καὶ τοῦ ὁποίου διακρίνομεν τὴν κοιλόκυρτον μαρμαρίνην ποδιάν καὶ μερικοὺς πωρίνους λαξευτοὺς θολίτας τοῦ τόξου του (εἰκ. 6 ἄνω) ὑπὸ τὸ ἐξέχον ὀδοντωτὸν γείσωμα. Τὰ τέσσαρα μονόλοβα παράθυρα τοῦ τρούλλου μετὰ διπλῶν πλινθίνων τόξων διασώζουν τὴν ἀρχικὴν των μορφήν, παρὰ τὰς ἀλλεπαλλήλους ἀσβεστοχρίσεις, καὶ ἔχουν ἐσωτερικὰς διαστάσεις 0.37×1.12 μ· τὸ τόξον ἐκάστου ἐξ αὐτῶν συγκροτεῖται ἐξ ἐνὸς τοξωτοῦ πλινθίνου

¹ Βλέπε τὸ σχέδιον τοῦ παραθύρου τούτου εἰς ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἄνδρου, ΑΒΜΕ, τόμ. Η, 1955-56, τεύχ. 1, σ. 41, εἰκ. 28.

² Τὸ ἕτερον ἐκ τῶν διδύμων μονοτόξων παραθύρων τὸ ἀντιστοιχοῦν εἰς τὸν νόρθηκα (εἰκ. 5) φέρει ὡς ποδιάν του μαρμαρίνινον μέλος, πιθανῶς προερχόμενον ἐκ τοῦ ὑπάρξαντός ποτε τέμπλου τοῦ ναοῦ ἢ ἄλλου τινὸς ναοῦ, κοσμούμενον διὰ περρωτῆς μορφῆς, τοξυλλίων, ἐξέχοντος κομβίου κλπ. Ἐσημειώθη ἐπίσης ἡ παρουσία

ἀρχιτεκτονικῶν καὶ διακοσμητικῶν μελῶν διασπάρτως εἰς διάφορα σημεῖα τοῦ ναοῦ ἐνδομημένων ἢ καὶ παρ' αὐτόν· μνημονεύομεν λ.χ. τὸν μικρὸν διαχωριστικὸν μαρμαρίνινον ἀμφικιονίσκον, ὅστις χρησιμεύει σήμερον ὡς βαθμὶς εἰς τὴν κλίμακα ἀνόδου πρὸς τὴν ἐξώθυραν τοῦ μεταγενεστέρου γυναικωνίτου - παρεκκλησίου τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος. Ὁ κιονίσκος οὗτος προέρχεται πιθανῶς ἐκ τῶν προϋπαρξάντων διλόβων παραθύρων τῆς βορείας πλευρᾶς τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Νικολάου.

πλαisiίου¹ καὶ ἑτέρου ὁμοκέντρου ἐπίσης πλινθίνου περιβάλλοντος τὸ πρῶτον, τῆς πλαισιώσεως ταύτης κλειομένης ὑπὸ ταινίας συγκροτουμένης ὑπὸ μιᾶς μόνης πλίνθου, πάντων ἐξικνουμένων μέχρι τῶν γενέσεων τοῦ τόξου, κάτωθεν τῶν ὁποίων συνεχίζον-

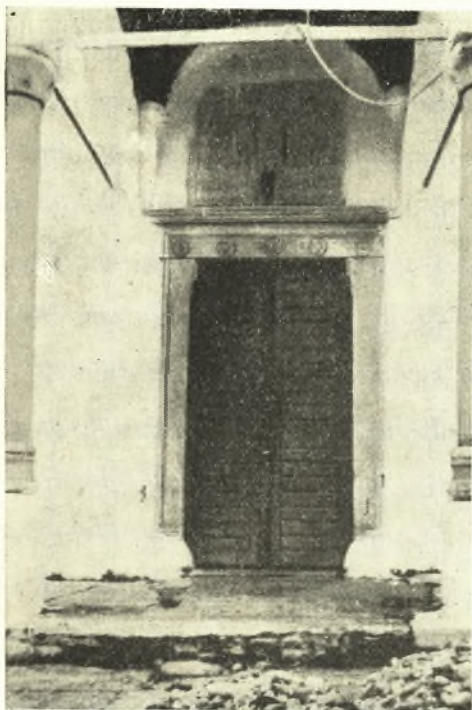

Εἰκ. 11. Τὸ τρίλοβον παράθυρον τῆς ἀψίδος τοῦ ἱεροῦ μετὰ μαρμαρίνων διαχωριστικῶν ἀμφικιονίσκων καὶ λοξοτμήτου ποδιᾶς.

ται οἱ δόμοι τοῦ ἰσοδόμου πλινθοπεριβλήτου συστήματος δομῆς τῶν ἐξωτερικῶν παρειῶν τοῦ τυμπάνου τοῦ τρούλλου (εἰκ. 9).

Τὸ θύρωμα τῆς δυτικῆς καὶ μοναδικῆς θύρας εἰσόδου εἰς τὸν ναόν, ὡς πληρο-

¹ Τὸ μικρότερον ἐσωτερικὸν τόξον εἶναι πλινθίνου τοῦ κονιαματοῦ, ἃν καὶ εἰς τὴν εἰκ. 9 παρέχει τὴν ἐντύ- καὶ αὐτό, ὡς διεπιστώσαμεν διὰ προχείρου ἀποξέσεως πωσιν πωρινου.

Εἰκ. 12. Τὸ μεταβυζαντινὸν θύρωμα
τῆς δυτικῆς κυρίας θύρας.

Εἰκ. 13 Κιλλίβας σταλακτιτοειδοῦς ἰσλαμίζοντος
σχήματος καὶ ὑπέρθυρον μετὰ πέντε κύκλων.

φορούμεθα ἐκ τῆς ἐντοιχισμένης ὑπερκειμένης ἐνεπιγράφου πλακός, εἶναι μεταγενέστερον (εἰκ. 12) κατασκευασθὲν κατὰ τὸ ἔτος 1730· ὥστε δὲν εἶναι παλαιὸν βυζαντινὸν θύρωμα, ἀλλὰ μεταβυζαντινὸν ἀνήκον εἰς τὸν αἰῶνα ἀκμῆς τῆς μεταβυζαντινῆς ἀρχιτεκτονικῆς εἰς τὰς Κυκλάδας, δηλαδὴ τὸν μεταξὺ τῶν μέσων τοῦ 17^{ου} καὶ τῶν μέσων τοῦ 18^{ου} αἰῶνος. Καὶ πράγματι, τόσον ἡ μορφολόγησις, ὅσον καὶ ἡ ἄρθρωσις τοῦ θυρώματος εἶναι δόκιμος καὶ ἐπιτυχῆς ἀποπνέουσα τὴν χάριν καὶ τὴν γοητείαν τῆς αἰγαιοπελαγιτικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ διακοσμητικῆς παραδόσεως. Τὸ μαρμαρίνον τοῦτο περιθύρωμα ἀποτελεῖται ἐκ δύο κατακορύφων τεμαχίων, ἐκάστου μετὰ βάσεως¹ καὶ πρὸς τὰ ἄνω μετ' ἀπολήξεως ὑποδοχῆς σταλακτιτοειδοῦς ἰσλαμίζοντος στερεομορφικοῦ σχήματος (εἰκ. 13), ἐν εἵδει κιλλίβαν-

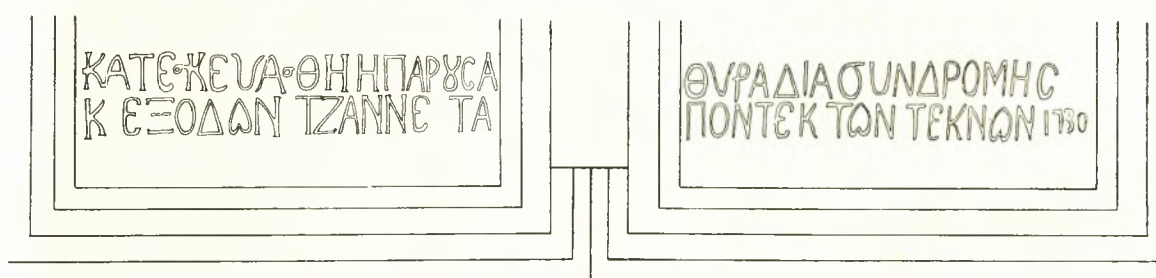

Εἰκ. 14. Ἡ μαρμαρίνη ἀνάγλυφος εἰκὼν
τῆς Παναγίας καὶ τοῦ ἁγίου Νικολάου.

¹ Ἡ βάση τοῦ, ἀριστερῇ τῇ εἰσερχομένῳ εἰς τὸν ναόν, σταθμοῦ τῆς θύρας εἶναι κατάκοσμος καὶ πιθανῶς προέρχεται ἐκ τεμαχίου τοῦ ὑπάρξαντός ποτε μαρμαρίνου τέμπλου τοῦ ναοῦ ἢ ἐτέρου ναοῦ.

τος συντέμνοντος τὸ εὖρος τοῦ ἀνοίγματος, γεφυρουμένου δι' ὑπερθύρου κοσμουμένου διὰ πέντε κύκλων (εἰκ. 12, 13) – τῶν ἀκραίων διὰ ροδακοειδῶν κοσμημάτων, τοῦ μεσαίου διὰ σταυροῦ καὶ τῶν δύο ἐνδιαμέσων διὰ πτηνῶν – καὶ ἐπιστεφομένου ὑπὸ ἐξέχοντος μετὰ κυματίων γεισώματος. Ὑπεράνω τοῦ γεισώματος εὐρίσκεται ἐντοιχισμένη μαρμαρίνη εἰκὼν (εἰκ. 14), ἐλαφρῶς ἀνάγλυφος, τῆς Παναγίας μετὰ τοῦ βρέφους καὶ τοῦ ἁγίου Νικολάου ὁλοσώμου, φέρουσα κάτωθεν τὴν ἐξῆς ἐπιγραφὴν ἀναφερομένην εἰς τὴν κατασκευὴν τῆς θύρας, ἧς παρέχομεν τὴν μεταγραφὴν καὶ τὸ πανομοιότυπον (εἰκ. 15):

*Κατεσκευάσθη ἡ παροῦσα θύρα διὰ συνδρομῆς
κ(αὶ) ἐξόδων Τζάννε Ταπόντε κ(αὶ) τῶν τέκνων 1730*

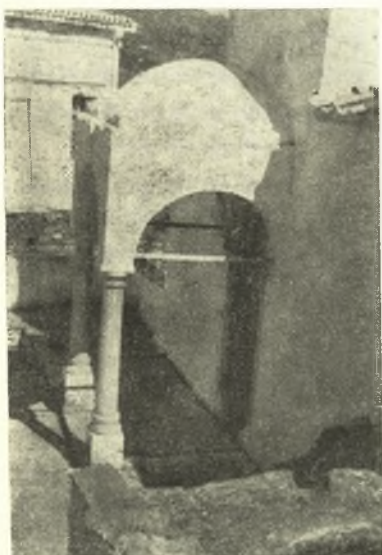

Εἰκ. 15. Ἡ μεταβυζαντινὴ ἐπιγραφὴ τῆς ἀναγλύφου εἰκόνας.

Τὸ προστώον. Τὸ σύστημα, θυρώματος καὶ ἐντοιχισμένης ἀναγλύφου εἰκόνας (εἰκ. 12) προστατεύεται πλαισιούμενον καὶ ἐξαιρούμενον ὑπὸ τοξωτοῦ δικιονίου προστώου (εἰκ. 1, 2, 16), καλυπτομένου δι' ἡμιθόλου εἶδους τινὸς βεργωτοῦ σταυροθολίου. Τὸ σταυροθόλιον στηρίζεται ἐπὶ τεσσάρων στηριγμάτων: δύο κιόνων καὶ δύο ὑφαψιδίων (εἰκ. 8), ἐκφυομένων ἐκ τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ καὶ ἀντικρυζόντων τοὺς δύο κίονας, μέσῳ συστήματος συγκροτούμενου ἐκ τεσσάρων τόξων· τὰ τρία ἐκ τῶν τόξων τούτων γεφυρώνουν, ἀφ' ἑνὸς τὰ μεταξὺ κιόνων καὶ ὑφαψιδίων ἀνοίγματα, καὶ ἀφ' ἑτέρου τὸ μεταξὺ κιόνων ἀνοίγμα, ἐνῶ τὸ τέταρτον γεφυρώνει τὸ μεταξὺ τῶν δύο ὑφαψιδίων ἀνοίγμα, ὑπὸ μορφὴν τυφλοῦ τόξου ἐνσωματωμένου εἰς τὸ ὑπεράνω τῆς θύρας τμήμα τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ ναοῦ. Τὸ τυφλὸν αὐτὸ τόξον ἐπιτελεῖ ἐπὶ πλεόν καὶ λειτουργίαν ἀνακουφιστικοῦ τόξου τοῦ μαρμαρίνου ἀνωφλίου τοῦ θυρώματος τῆς δυτικῆς θύρας τοῦ ναοῦ (εἰκ. 12)· ὥστε ἐκτελεῖ τὸν διπλοῦν προορισμὸν τόξου ὑποβαστάζοντος τὸ σταυροθόλιον καλύψεως τοῦ προστώου καὶ συγχρόνως ἀνακουφιστικοῦ τόξου. Τὰς ὠθήσεις τῶν τριῶν τόξων, τῶν κατεσκευασμένων ἐκ λαξευτῶν λίθων, παραλαμβάνουν σιδηροὶ ἐλκυστήρες, διατομῆς ὀρθογωνίου διαστάσεων 1×4 ἐκ., διατρυπῶντες τὰ τόξα εἰς τὴν περιοχὴν τῶν γενέσεων τῶν ὑπεράνω κιονοκράνων καὶ ὑφαψιδίων (εἰκ. 8, 12, 16).

Οἱ δύο μικροὶ κίονες τοῦ προστώου εἶναι μαρμαρίνοι συγκροτούμενοι (εἰκ. 2, 12, 16): α) ἐκ βάσεως, συνισταμένης ἐκ δύο σπειρῶν συνδεομένων μέσῳ εὐρείας «σκοτίας», βαινούσης ἐπὶ ὑψηλοῦ πρισματικοῦ βάθρου (ὑψ. 0.42 μ.) τετραγωνικῆς διατομῆς, β) ἐκ μονολίθου ἀρραβδώτου μαρμαρίνου κορμοῦ διαμέτρου 0.22 μ.

($= \frac{0.21 + 0.23}{2}$) και ύψους 1.40 μ., και γ) ἐκ κιονοκράνου μορφῆς κοίλοκύρτου ἐκ περιστροφῆς καταλήγοντος ἄνω μὲν εἰς τετράγωνον ἄβακα, κάτω δὲ εἰς μικρὰν σπεῖραν συνδέσεως καὶ μεταβάσεως ἀπὸ τοῦ κορμοῦ πρὸς τὸ κιονόκρανον. Τὸ σταυροθόλιον καλύψεως τοῦ προστώου σήμερον ἐμφανίζεται ἐξωτερικῶς ἄνευ ἐπικεραμώσεως, γυμνόν (εἰκ. 16), ὑπὸ μορφὴν ἡμισφαιρίου· ἐν τούτοις ἀρχικῶς θὰ ἐπεκαλύπτετο διὰ κεράμων, καίτοι φαίνεται μεταγενέστερον τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ κατασκευασθὲν μᾶλλον συγχρόνως πρὸς τὸ θύρωμά του, κατὰ τὸ πρότυπον τοῦ τότε, ἐν ἔτει 1730, πιθανῶς σωζομένου εἰσέτι προστώου τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ Ταξιάρχου εἰς Μεσαριὰν Ἀνδρου¹. Ὅτι τὸ προστῶον² εἶναι μεταγενέστερον τοῦ ναοῦ, καὶ δὴ σύγχρονον πρὸς τὸ περιθύρωμα τῆς δυτικῆς θύρας, συμπεραίνεται ἐκ τῆς μορφῆς τοῦ καλύπτοντος ἡμιθόλου του εἶδους βεργωτοῦ σταυροθολίου, τῆς μορφῆς τῶν κιονίσκων του, ὡς καὶ τῆς ἀπλῆς, ἀκοσμήτου καὶ ὅλως ἀνεπεξεργάστου μορφῆς τῶν ὑφαψιδίων του προσέτι δὲ καὶ ἐκ τῆς ὀργανικῆς καὶ δοκίμου ἀρθρώσεως τοῦ ἐνὸς ἐκ τῶν τόξων του, τοῦ ἀνατολικοῦ, πρὸς τὸ ἀνώφλιον τοῦ περιθυρώματος, εἰς τὸ ὁποῖον χρησιμεύει ὡς ἀνακουφιστικὸν τόξον (εἰκ. 12). Παρὰ ταῦτα εἰς τὴν εἰκ. 2 (τομὴ) παρεστάθη τὸ σταυροθόλιον τοῦ προστώου μετ' ἐπικεραμώσεως καὶ

Εἰκ. 16. Τὸ τοξωτὸν δικιδόνιον προστῶον.

ὄχι γυμνόν ὡς συνηθίζεται εἰς τὴν μεταβυζαντινὴν αἰγαιοπελαγίτικὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχιτεκτονικὴν· τοῦτο ἐγένετο διότι καὶ εἰς ἕτερον κύριον μεταβυζαντινὸν ἀρχιτεκτονικὸν μέλος τοῦ ναοῦ, ὡς θὰ ἴδωμεν ἐν συνεχείᾳ, εἰς τὸ κωδωνοστάσιον, ἐφηρμόσθη ἀνάλογος ἐπικεραμώσεις τῆς ἐπιστέψεώς του, συνοδευομένη μάλιστα καὶ ὑπὸ ὀδοντωτοῦ μικρᾶς ἐξοχῆς γεισώματος.

Ὡστε φαίνεται ὅτι καὶ ἐν μέσῃ μεταβυζαντινῇ περιόδῳ, καὶ δὴ ἀκμῆς, οἱ «ἀρχιμαῖστορες» τοῦ Αἰγαίου δὲν εἶχον εἰσέτι ἀποκοπὴν ἐντελῶς ἐκ τῆς βυζαντινῆς οἰκοδομικῆς καὶ ἀρχιτεκτονικῆς παραδόσεως, τὴν ὁποίαν ἐσέβοντο, προσπαθοῦντες τὰς ἀνακαινιστικὰς καὶ προσθετικὰς ἐπὶ τῶν βυζαντινῶν μνημείων παρεμβάσεις τὰς νὰ εὐθυγραμμίσουν πρὸς τὰς παλαιὰς μεθόδους, ἀναβαπτίζοντες τοὺς τόσον διαφόρους αἰγαιοπελαγίτικους τρόπους κατασκευῆς των, ἔστω καὶ μερικῶς, εἰς τὸ πνεῦμα τῆς παλαιότερας παραδόσεως. Ἀντιθέτως εἰς τὰς νεωτέρας καὶ μάλιστα τὰς συγχρόνους συντηρήσεις καὶ ἀνακαινίσεις τῶν βυζαντινῶν ναῶν, τὰς ἐπιχειροῦ-

1 Βλέπε περὶ τοῦ προστώου τοῦ ναοῦ τούτου ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, Βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ἀνδρου, Ἀρχ. Βυζ. Μνημ. Ἑλλάδος, τόμ. Η, τεύχ. 1, σ. 9. εἰκ. 2, σ. 11.

2 Βλέπε τὰ παρόμοια μικρὰ καὶ κομψὰ προστῶα μετὰ δύο κιόνων τὰ κοσμοῦντα καὶ ἐξαίροντα τὰς εἰσόδους τῶν ναῶν τῆς Ἑλλάδος εἰς G. MILLET, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σ. 167-168,

εἰκ. 16, 69, 70, 75, 84 καὶ Γ. ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία, Ἀθῆναι 1942, σ. 411. Γενικώτερον περὶ προστώων - προπύλων πάσης μορφῆς βλέπε Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ, Ἀπὸ τὰς ἐκκλησίας τῆς νήσου Κύνου, Ἐτ' Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν, τόμ. ΚΗ, 1958, σ. 332-334, εἰκ. 2, 4, 6, 7 καὶ σ. 351-354, εἰκ. 8, 11, 12 13, ἔνθα καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

μένας ὑπὸ διαφόρων προσώπων — ὄχι βεβαίως τὰς ἐκτελουμένας ὑπὸ τῶν ἀρμοδίων ὑπηρεσιῶν — παρατηρεῖται τόση ἄγνοια καὶ τόση ἀπομάκρυνσις ἐκ τῶν μεθόδων τῆς παραδόσεως, ὥστε νὰ προκαλῶνται ἀνεπανόρθωτοι καταστροφαὶ καὶ παραποιήσεις τόσοι τῆς μορφῆς, ὅσον καὶ τοῦ χαρακτῆρός των.

Τὸ κωδωνοστάσιον. Ὑπεράνω τοῦ δυτικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος, κατ' ἄξονα τῆς προσόψεως τοῦ ναοῦ καὶ τοῦ συστήματος θυρώματος-προστώου, ὑψοῦται μεταγενέστερον τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ κωδωνοστάσιον (εἰκ. 1, 2). Τὸ μεταβυζαντινὸν τοῦτο κωδωνοστάσιον¹ δυνατόν νὰ εἶναι σύγχρονον πρὸς τὸ θύρωμα καὶ τὸ προστῶον, ἀλλ' ἐνδεχομένως καὶ πιθανώτερον μεταγενέστερον τούτων. Ἀποτελεῖται ἐκ τοίχου, διατρυπωμένου ὑπὸ μονοτόξου ἀνοίγματος ἀναρτήσεως τοῦ κώδωνος, καταλήγοντος ὑπὸ μορφὴν βαθμιδωτῆς διατάξεως μετ' ἀνισοῦψῶν ἀναβαθμῶν ἐξικνουμένων μέχρι καὶ ὑπὲρ τὴν κλεῖδα τοῦ τόξου ἀναρτήσεως. Σημειωτέον ὅτι αἱ κατακόρυφοι παρειαὶ τῶν ἀναβαθμῶν δὲν εἶναι αὐστηρῶς κατακόρυφοι, ἀλλ' ἀποκλίνουν ἐλαφρῶς ἐκ τῆς κατακόρυφου πρὸς τὰ ἔσω, δημιουργοῦσαι μίαν μειουμένην πρὸς τὰ ἄνω συνολικῶς μορφὴν, ἣτις οὕτω πῶς καθίσταται στατικῶς μὲν εὐσταθεστέρα διὰ τῆς εὐρυτέρας βάσεως, αἰσθητικῶς δὲ κομψότερα διὰ τῆς ἀνατεινομένης μορφῆς τῆς.

Ἐν συνεχείᾳ ὁ τοῖχος τοῦ κωδωνοστασίου καμπυλοῦται ὑπὲρ τὸ τόξον, προστατευόμενος ὑπὸ ἐπικεραμώσεως — βαινούσης ἐπὶ ὀδοντωτοῦ ἐλαφροῦς ἐξοχῆς γεισώματος — ἐπὶ τῆς ὁποίας ὑψοῦται μαρμάρινος σταυρός. Γενικῶς ἡ παρεμβολὴ βαθμιδωτῆς διατάξεως εἰς τὰ ὑπὸ μορφὴν τοίχου μεταβυζαντινὰ κυκλαδικὰ κωδωνοστάσια ἀποτελεῖ τυπικὴν διάταξιν ἀρθρώσεως καὶ ὑποδοχῆς τοῦ κωδωνοστασίου πρὸς τὴν πρόσοψιν· εἰδικώτερον δὲ ἡ συγκρότησις τῆς βαθμιδωτῆς διατάξεως δι' ἀνισοῦψῶν ἀναβαθμῶν, οἷον ἀναρριχωμένων ἐπὶ τοῦ τοξωτοῦ ἀνοίγματος ἀναρτήσεως τοῦ κώδωνος καὶ ἐξικνουμένων μέχρι καὶ ὑπὲρ τὴν στάθμην τῶν γενέσεων τοῦ τόξου, ἀποτελεῖ ἐπίσης τυπικὴν διάταξιν ἀρθρώσεως κωδωνοστασίου καὶ προσόψεως, ἐπιχωριάζουσιν εἰς τοὺς μεταβυζαντινοὺς αἰγαιοπελαγίτικους ναοὺς τῆς νήσου Ἀνδρου. Ὡστε ἡ μορφὴ καὶ ἡ ἄρθρωσις τοῦ κωδωνοστασίου τοῦ ἁγίου Νικολάου (εἰκ. 1, 2) μαρτυρεῖ εὐγλώττως τὴν μεταβυζαντινὴν καταγωγὴν του παρὰ τὴν παρουσίαν τῆς ἐπὶ ὀδοντωτοῦ γεισώματος βαινούσης ἐπικεραμώσεως, δημιουργούσης ἐνδεχομένως τὴν ὑπόνοιαν προγενεστέρας κατασκευῆς του. Ἄλλως τε ἡ μεταγενεστέρα κατασκευὴ τοῦ κωδωνοστασίου ἐν σχέσει πρὸς τὸν ὑποκείμενόν του νάρθηκα προσεπιμαρτυρεῖται καὶ

¹ Βλέπε σχέδια μεταβυζαντινῶν αἰγαιοπελαγίτικῶν κωδωνοστασίων εἰς Δ. ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗ, Ἡ ἀξονικὴ τοξοστοιχία στὴν αἰγαιοπελαγίτικὴ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονική, Τεχνικά Χρονικά, τόμ. 32, 1955, τευχ. 369-370, σ. 114, εἰκ. 1, καὶ ἀνάτυπον, τοῦ αὐτοῦ, Εἰσαγωγὴ στὴν αἰγαιοπελαγίτικὴ λαϊκὴ ἀρχιτεκτονική, Ἀθήνα 1955, σ. 32-40, εἰκ. 31-42, τοῦ αὐτοῦ, Ἀπὸ τὰς ἐκκλησίας τῆς νήσου Κύθνου, Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδῶν, τόμ. ΚΗ, 1958, σ. 338-341, εἰκ. 4-7, σ. 354-357, εἰκ. 11-13, τοῦ αὐτοῦ, Συμβολὴ εἰς τοὺς τρουλλοκαμάρους ναοὺς τῆς Ἑλλάδος, Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδῶν, τόμ. Λ, 1960, σ. 182-189, εἰκ. 8-14, τοῦ αὐτοῦ,

Τὸ ἀχειροποίητο σύμπλεγμα τῆς Παραπορτιανῆς Μυκόνου, περιοδ. Ἀρχιτεκτονική, ἔτος Ε, 1961, τευχ. 27, σ. 29-36, εἰκ. 1-20, καὶ ἀνάτυπον, τοῦ αὐτοῦ, Αἱ ἐπιπεδόστεγοι μεταβυζαντιναὶ βασιλικαὶ τῶν Κυκλάδων, Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Κυκλαδικῶν Μελετῶν, τόμ. Β, 1962, σ. 319, εἰκ. 1 κ.ἐξ., τοῦ αὐτοῦ, Γύρω ἀπὸ τὴν δίκλιτες μεταβυζαντινὲς βασιλικὲς τῶν Κυκλάδων, περιοδ. Τεχνικά Χρονικά, Γεν. ἔκδ. τευχ. 211-12, Μαρτίου-Ἀπριλίου 1962, σ. 38-45, καὶ ἀνάτυπον, τοῦ αὐτοῦ, Μονόκλιτες βασιλικὲς με δύο κόγχες ἱεροῦ, περιοδ. Ζυγός, τόμ. 7, 1962, τευχ. 78-79, σ. 70-73, εἰκ. 3, 6, 8, 11, 13.

ἐκ τῆς ἀδοκίμου σχέσεως τοῦ πάχους τῶν τοίχων των, δηλονότι ἐκ τοῦ μεγαλύτερου πάχους τοῦ ὑπερκειμένου κωδωνοστασίου (πάχ. 0.90 μ. βλ. ἐν εἰκ. 2 τομὴν) ἐν σχέσει πρὸς τὸ πάχος τοῦ ὑποκειμένου του δυτικοῦ τοίχου τοῦ νάρθηκος (πάχ. 0.70 μ.), ὡς μὴ ὥφειλεν.

Ἡ δυτικὴ ὄψις τοῦ ναοῦ. Ἡ ὄψις αὕτη, ἀποτελοῦσα τὴν πρόσοψιν τοῦ ναοῦ, εἶναι ἡ πλέον ἐνδιαφέρουσα ἀπὸ μορφολογικῆς ἀπόψεως, ὡς συγκροτουμένη ἐξ ἀλλεπαλλήλων ἀρχιτεκτονικῶν μελῶν καὶ θεμάτων κλιμακωμένων εἰς βάθος (εἰκ. 1). Τὰ ἀρχιτεκτονικὰ αὐτὰ μέλη εἶναι τὰ ἐξῆς: τὸ ἐπὶ πρώτου ἐπιπέδου προστώον, τὸ ἐπὶ δευτέρου ἐπιπέδου θύρωμα μετὰ τοῦ ὑπερκειμένου κωδωνοστασίου καὶ τέλος ὁ ἐπὶ τρίτου ἐπιπέδου τροῦλλος, ἐμφανιζόμενος ὡς τὸ ἀκροτελεύτιον καὶ ὑπὸ μορφήν «βάθους» θέμα. Ἡ διάταξις καὶ ἄρθρωσις τῶν μελῶν τούτων γίνεται κατὰ αὐστηρῶς γεωμετρικὸν τρόπον καὶ ἐκατέρωθεν τοῦ κατακοφύφου ἄξονος συμμετρίας τῆς προσόψεως. Καίτοι τὰ συγκροτοῦντα τὴν πρόσοψιν στοιχεῖα δὲν εἶναι ὅλα σύγχρονα, ἀναγόμενα εἰς διαφόρους χρονικὰς περιόδους, ὡς εἶδομεν, ἐν τούτοις ἡ συνολικὴ ἐντύπωσις τὴν ὁποίαν προκαλεῖ ἡ ὄψις αὕτη εἶναι ἡρεμος καὶ εὐχάριστος, πιθανῶς συντελοῦντος πρὸς τοῦτο καὶ τοῦ παλλεύκου χρώματος τῆς ἀσβεστοχρίσεως, τὸ ὁποῖον καλύπτει σήμερον τὰ πάντα ἐνοποιοῦν πως καὶ μορφὰς ἂν ὄχι ἑτεροκλήτους, πάντως διαφορετικὰς ὡς αἱ ὑπ' ὄψιν. Τέλος σημειοῦμεν ὅτι τὸ κωδωνοστάσιον δορυφορεῖται ὑπὸ τῶν ἐκατέρωθεν στεγῶν, αἵτινες ἐν ὅψει ἐμφανίζονται ὡς μονοκλινεῖς ἐνῶ εἰς τὴν πραγματικότητα πρόκειται περὶ δικλινῶν στεγῶν.

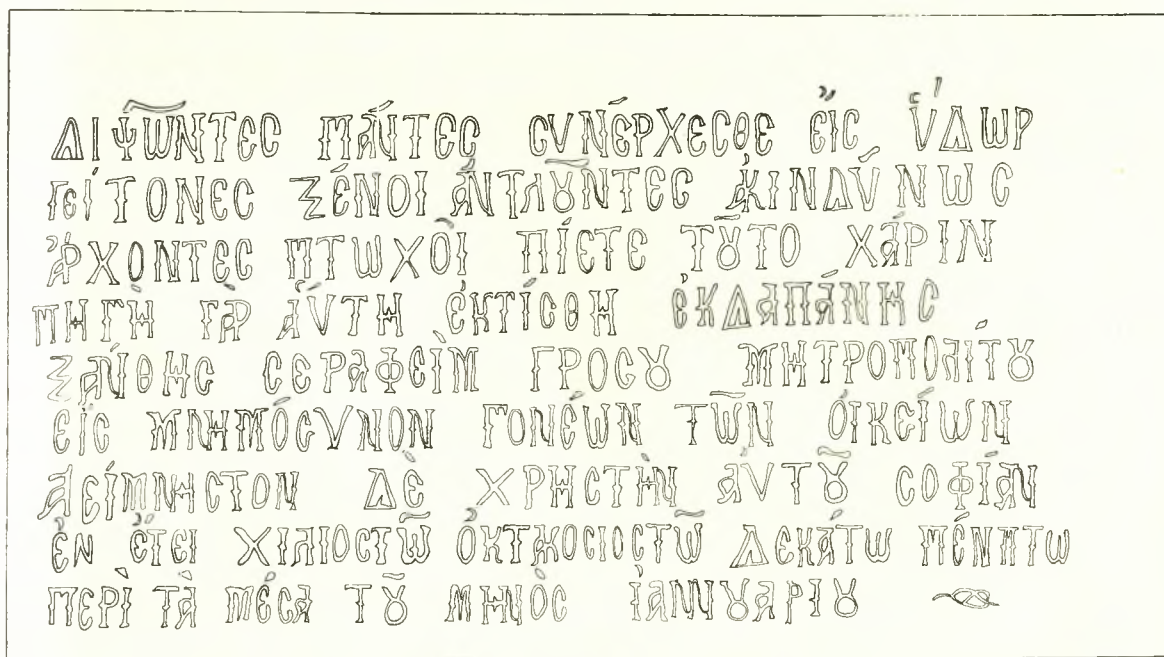
Ἡ παρακειμένη κρήνη. Ἐμπροσθεν τοῦ μεταγενεστέρου ξυλοστέγου γυναικω-

Εἰκ. 17. Ἡ παρακειμένη κρήνη.

νίτου-παρεκκλησίου τοῦ ἁγίου Παντελεήμονος, καὶ εἰς τὸ προαύλιον τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Νικολάου (εἰκ. 1), ὑπάρχει κτιστὴ ὑπὸ μορφήν τοίχου κρήνη (εἰκ. 17) ἡρθρωμένη διὰ τυφλοῦ, ἀβαθοῦς ἐν ἐσοχῇ τόξου, φέροντος ἐντοιχισμένην ἐνεπίγραφον μαρμαρίνην πλάκα, πλαισιουμένην ὑπὸ ἐλαφρῶς ἀναγλύφων κοσμημάτων μὲ τὴν ἐξῆς

ἐπιγραφὴν, τῆς ὁποίας ὁ Δ. ΠΑΣΧΑΛΗΣ ἐδημοσίευσε τὴν μεταγραφὴν¹, ἡμεῖς δὲ παρέχομεν τὸ πανομοιότυπον (εἰκ. 18).

Εἰκ. 18. Ἡ κτητορικὴ ἐπιγραφὴ τῆς κρήνης.

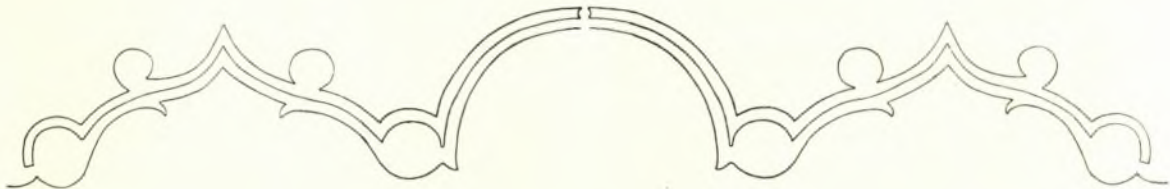
Γλυπτὸς διάκοσμος. Τέμπλον. Κιβώριον. Εἰς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ναοῦ σήμερον τὰ μόνα συναντώμενα γλυπτὰ μέλη ἀποτελοῦν τὰ τέσσαρα κιονόκρανα, τὰ ὁποῖα περιεγράφησαν ἀνωτέρω. Εἰς τὸ ἐξωτερικὸν του, καὶ μάλιστα εἰς τὴν δυτικὴν ὄψιν τοῦ μνημείου, ὑπάρχουν τὰ ἐπίσης περιγραφέντα γλυπτὰ μέλη τοῦ θυρώματος, τῆς ἀναγλύφου εἰκόνος τοῦ υπερθύρου καὶ τῶν κιονοκράνων τοῦ προστώου.

Τὸ σημερινὸν ξύλινον τέμπλον εἶναι νεώτατον ἀπλοῦν ξύλινον κατασκεύασμα ἄνευ οὐδεμιᾶς τέχνης. Τὸ μόνον λείψανον τοῦ παλαιότερου ξυλίνου μεταβυζαντινοῦ τέμπλου, καὶ ὅχι τοῦ βυζαντινοῦ μαρμαρίνου, τὸ ὁποῖον ἄλλοτε πιθανῶς θὰ εἶχεν ὁ ναός, ἀποτελεῖ ξυλόγλυπτος σταυρὸς ὑψούμενος ὑπὲρ τὴν Ὁραίαν πύλην τοῦ νεωτέρου σανιδίνου τέμπλου φέρων κατὰ τὴν βάσιν του τὴν χρονολογίαν 1716. Ἐπίσης ἐπὶ τοῦ νεωτέρου τέμπλου ὑπάρχει παλαιὰ εἰκὼν τοῦ ἁγίου Σάββα φέρουσα τὴν χρονολογίαν 1739.

Ἰδιόρρυθμον, ὅπως ἀσυνήθους μορφῆς, εἶναι τὸ εἰς τὴν κόγχην τοῦ ἱεροῦ ὑπάρχον ξυλόγλυπτον μεταβυζαντινὸν κατασκεύασμα, ὑπὸ μορφὴν μονοκλινοῦς μικρᾶς ξυλίνης στέγης (βλ. ἐν εἰκ. 2 τομὴν), ἐπέχον θέσιν κιβωρίου. Τὸ ἰδιότυπον τοῦτο κιβώριον εἶναι διττῶς ἀσυνήθες: λόγφ θέσεως καὶ λόγφ μορφῆς. Πράγματι εὐρίσκεται ἐντὸς τῆς κόγχης τοῦ ἱεροῦ στηριζόμενον ὅμως ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας της, ἐνῶ, ὡς γνωστόν, ἡ συνήθης θέσις του εἶναι ἐκτὸς τῆς κόγχης, πανταχόθεν ἐλεύθερον ὑπὲρ

¹ Βλέπε Δ. ΠΑΣΧΑΛΗΣ, Τέσσαρες μητροπολῖται Ἐάν- τόμ. Ζ, 1936, σ. 42.
θης καὶ Περιθεωρίου Ἀνδριοὶ τὴν πατρίδα, Θρακικά,

τὴν ἁγίαν τράπεζαν. Ἐπίσης ὡς πρὸς τὴν μορφήν του σημειοῦμεν ὅτι αὕτη εἶναι ἄγνωστος, καθ' ὅσον δὲν ἔχει τὸ συμβολικὸν τοῦτο λειτουργικὸν μέλος τὴν κατὰ τὴν παράδοσιν ἀποδιδομένην κατὰ κανόνα εἰς αὐτὸ μορφήν σκεπῆς ἢ κουβουκλίου, ὑπερκειμένου τῆς ἁγίας τραπέζης καὶ ἱσταμένου ἐλευθέρως ἐπὶ τεσσάρων κιονίσκων (λιθίνων ἢ ξυλίνων) ὑπεράνω αὐτῆς. Τὸ μεταβυζαντινὸν τοῦτο ξυλόγλυπτον κιβώριον ἀποτελεῖται ἐκ σανιδώματος μικρᾶς μονοκλινοῦς ξυλίνης στέγης, ἐλαφρᾶς ἐκ τῆς κόγχης πρὸς τὸ ἱερὸν κλίσεως, στηριζομένης ἐπὶ δύο ξυλίνων κιονίσκων παρὰ τὰς ἀκμὰς τῆς κόγχης, τετραγωνικῆς διατομῆς, ὡς καὶ ἐπὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐπιφανείας τῆς κόγχης. Τὸ μεταξὺ τῶν δύο κιονίσκων διάστημα, τὸ πρὸ τοῦ σανιδώματος, γεφυροῦται κοσμούμενον ὑπὸ διατρήτου ξυλογλύπτου ἐπιπεδομόρφου ἐνδιαφερούσης διακοσμῆσεως (εἰκ. 19). Τὸ ξύλινον κιβώριον ἔχει θερμὸν καστανὸν χρῶμα προστατευόμενον σή-

Εἰκ. 19. Ἡ ξυλόγλυπτος διακόσμησις τοῦ κιβωρίου.

μερον διὰ βερνικοχρώματος. Τέλος παρατηροῦμεν ὅτι πέραν τῆς λειτουργικῆς σημασίας τοῦ συμβολισμοῦ τοῦ οὐρανοῦ τὸ ὑπ' ὅψιν ἰδιότυπον κιβώριον ἐπιτελεῖ καὶ ἑτέραν συγκεκριμένην: τὴν τῆς ἡχοσκεπῆς ὑπὲρ τὸν ἐκφωνοῦντα πρὸ τῆς κόγχης ἱερέα. Ἦτοι, πιθανῶς, χρησιμεύει καὶ διὰ τὴν ἀνακοπὴν τῆς πορείας τῶν ἡχητικῶν ἀκτίνων πρὸς τὸ τεταρτοσφαίριον τῆς κόγχης καὶ τὴν ὁροφὴν τοῦ ἱεροῦ, ἀποφευγομένης οὕτω πως τῆς ἡχοσυγκεντρώσεως, ἣτις θὰ ἤσκει δυσμενῆ ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς ἀκουστικῆς τοῦ ναοῦ διὰ τῆς ἀνομοιομόρφου κατανομῆς τοῦ ἡχου ἐν αὐτῷ.

Συγκριτικὴ θεώρησις τοῦ ναοῦ τοῦ ἁγίου Νικολάου. Τέλος θὰ ἐπιχειρήσωμεν τὴν συγκριτικὴν τοποθέτησιν τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν ναοῦ, πρὸς τοὺς ἑτέρους τέσσαρας γνωστοὺς βυζαντινοὺς ναοὺς τῆς νήσου Ἄνδρου, ἀνήκοντας ἅπαντας εἰς τὸν ἀρχιτεκτονικὸν τύπον τῶν σταυροειδῶν ἐγγεγραμμένων ναῶν μετὰ τρούλλου καὶ δὴ τῶν δικιονίων¹, ὡς καὶ ὁ ὑπ' ὅψιν.

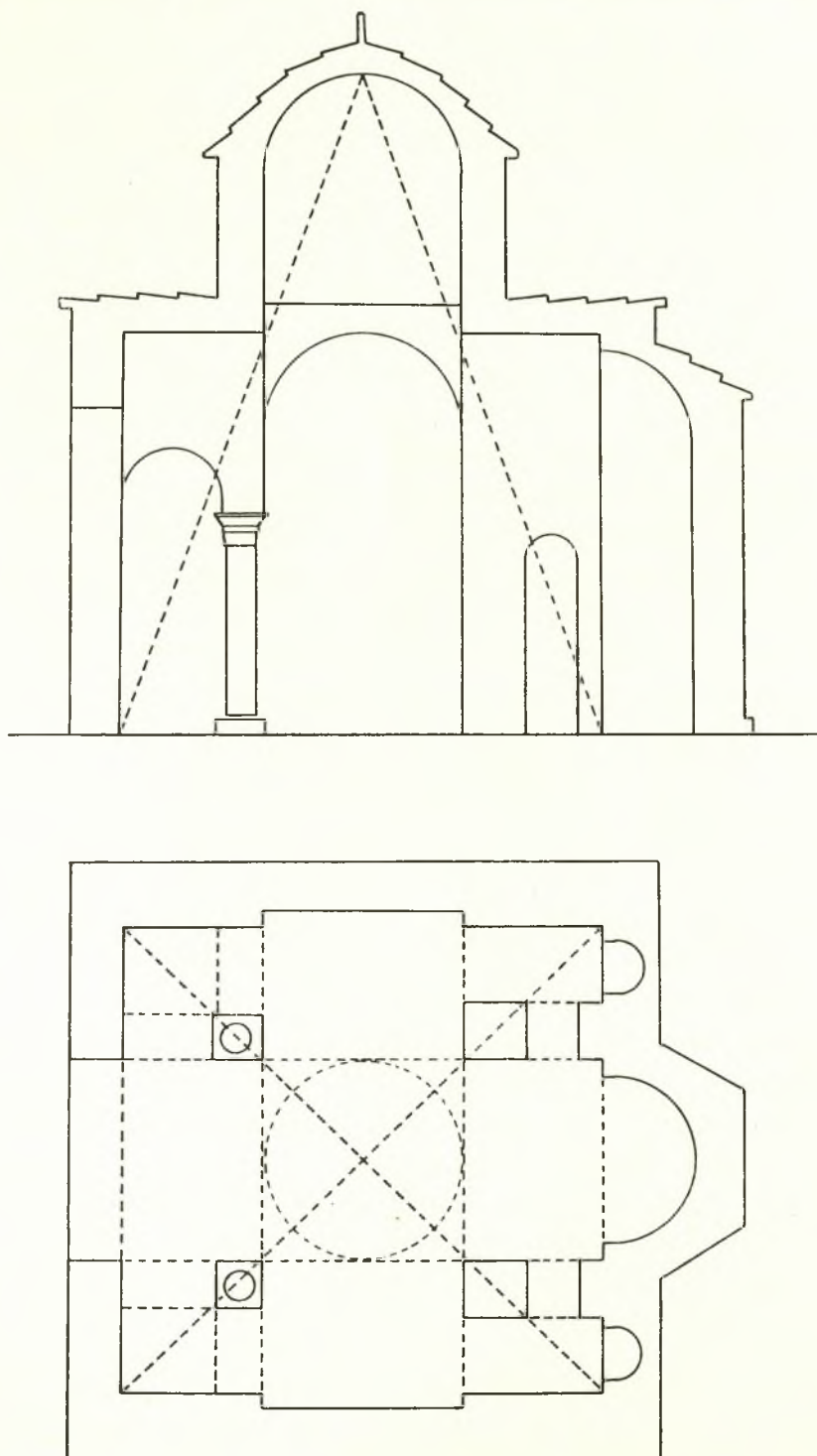
Ἀπὸ ἀπόψεως γραφικῶν χαράξεων διαπιστοῦμεν ὅτι ὁ τρούλλος εὐρίσκεται ὑπεράνω τοῦ κυρίως ναοῦ, τοποθετημένος συμμετρικῶς (εἰκ. 20), ὡς ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ εἰς τοὺς τέσσαρας δικιονίους τῆς Ἄνδρου², ἦτοι τοὺς ναοὺς τῆς Μελίδας, τοῦ Ὑψηλοῦ, τῆς Μεσαριᾶς καὶ τοῦ Μεσαθουρίου. Δηλαδή τὸ κέντρον τοῦ τρούλλου ἐν προβολῇ συμπίπτει πρὸς τὸ σημεῖον τομῆς τῶν διαγωνίων τοῦ τετραγώνου τῆς κατόψεως τοῦ κυρίως ναοῦ. Ἐτερον κοινὸν χαρακτηριστικὸν καὶ εἰς τοὺς τέσσαρας προ-

¹ Βλέπε ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, ΑΒΜΕ, ἔ.ἀ. σ. 9, εἰκ. 2, σ. 36, εἰκ. 22, σ. 47, εἰκ. 31, σ. 51, εἰκ. 33.

² Ὁ καθηγητὴς ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ ἐφήρμοσε τὰς γραφικὰς χαράξεις τοῦ Α. STRUCK (βλέπε Vier Byzantinische Kirchen der Argolis, ΑΜ 34, 1909, σ. 218, εἰκ. 5) καὶ εἰς τοὺς τέσσαρας δικιονίους τῆς Ἄνδρου

καὶ εὔρεν ὅτι ἰσχύουν. Ἡμεῖς ἐφηρμόσαμεν τὰς αὐτὰς χαράξεις καὶ εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Νικολάου Κορθίου, εὐρόντες ἐπίσης ὅτι κατὰ προσέγγισιν ἰσχύουν, ὡς συμβαίνει καὶ διὰ τοὺς ἑτέρους τέσσαρας Ἀνδριακοὺς ναοὺς.

μνημονευθέντας ναοὺς ἀποτελεῖ τὸ ὅτι αἱ πλευραὶ τοῦ ἰσοσκελοῦς τριγώνου, τὸ ὁποῖον

Εἰκ. 20. Διάγραμμα γραφικῶν χαράξεων.

ἔχει βάσιν τὸ μῆκος τοῦ ναοῦ καὶ ὕψος τὸ ὕψος τῆς κλειδὸς τοῦ τρούλλου, διέρχονται

κατὰ προσέγγισιν ἀπὸ τὰς κλεῖδας τῶν μετώπων τῶν κατὰ μῆκος καμαρῶν τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ· τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦτο συναντᾶται καὶ εἰς τὸν ἅγιον Νικόλαον (εἰκ. 20), μὲ μικρὰν σχετικῶς ἀπόκλινσιν ἀπὸ τῶν κλειδῶν τῶν μετώπων. Ἔτερον κοινὸν γνώρισμα τῶν πέντε ναῶν ἀποτελοῦν αἱ αὐταὶ περίπου διαστάσεις των καὶ ἡ ταυτόχρονος χρησιμοποίησις καμαρῶν ἀφ' ἑνὸς καὶ σταυροθολίων ἢ φουρνικῶν ἀφ' ἑτέρου, διὰ τὴν κάλυψιν τῶν τεσσάρων γωνιαίων διαμερισμάτων τῆς κατόψεως. Ὁ ἅγιος Νικόλαος ὁμοιάζει πρὸς τοὺς ναοὺς τῆς Μεσαριᾶς καὶ τοῦ Μεσαθουρίου, ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐξεχουσῶν ἀψίδων τοῦ ἱεροῦ, αἵτινες εἶναι μία καὶ μόνη ἡ μέση, ἐνῶ διαφέρει ὡς πρὸς τοὺς τῆς Μελίδας καὶ Ὑψηλοῦ, οἵτινες ἔχουν τρεῖς ἐξεχούσας ἀψίδας. Ἐπίσης ὁμοιάζει πρὸς τοὺς ἀρχαιότερους ἐκ τῶν τεσσάρων ναῶν (Μελίδα, Ὑψηλοῦ) κατὰ τὸ σύστημα δομῆς, τὸ ὁποῖον εἶναι ἰσόδομον πλινθοπερίβλητον μετὰ λεπτῶν πλίνθων. Τέλος καὶ ἡ ἀναλογία τοῦ μήκους πρὸς τὸ πλάτος τοῦ κυρίως ναοῦ τοῦ ἁγ. Νικολάου εἶναι 1.05 μ., εὐρισκομένη πλησιέστερον πρὸς τοὺς παλαιότερους ναοὺς (Μελίδα 1.02 μ., Ὑψηλοῦ 1.03 μ., Μεσαριά 1.15 μ.)¹, ὡς ἀκριβῶς συμβαίνει καὶ μὲ τὴν ἀναλογίαν τοῦ ὕψους τῆς κλειδὸς τοῦ τρούλλου πρὸς τὸ πλάτος τοῦ ναοῦ, ἥτις μετρεῖ 1.36 μ. (Μελίδα 1.17, Ὑψηλοῦ 1.31, Μεσαριά καὶ Μεσαθουρίου, ἔνθα φθάνει τὸ 1.50 μ.)¹.

Χρονολόγησις. Δυστυχῶς, εἰς τὸν ναὸν τοῦ ἁγίου Νικολάου, δὲν διεσώθη κτητορικὴ ἐπιγραφή, δυναμένη νὰ μᾶς πληροφορήσῃ περὶ τοῦ χρόνου ἀνεγέρσεώς του. Διὰ τοῦτο, προκειμένης τῆς χρονολογήσεώς του, θὰ προσπαθήσωμεν νὰ ὑποκαταστήσωμεν τὴν ἔλλειψιν ταύτην, στηριζόμενοι ἐπὶ ἐνδείξεων καὶ κριτηρίων τεχνικῶν καὶ μορφολογικῶν. Καὶ πρῶτον ἡ κατασκευὴ τῶν τοίχων κατὰ τὸ πλινθοπερίβλητον σύστημα δομῆς, συνδυαζομένη πρὸς τὴν διαπιστωθεῖσαν χρῆσιν λεπτῶν μᾶλλον πλίνθων, πάχους κυμαινομένου μεταξὺ 0.02 καὶ 0.03 μ., περιορίζει τὸν χρόνον κτίσεως τοῦ ναοῦ πιθανῶς ἐντὸς δύο αἰώνων, καὶ μάλιστα μεταξὺ τοῦ 11^{ου} καὶ τοῦ 12^{ου}, ὡς ἄλλωστε καὶ ἐξ ἄλλων ἐν συνεχείᾳ προσκομιζομένων ἐνδείξεων συμπεραίνεται.

Ἡ μορφή καὶ ἡ ἄρθρωσις τοῦ ὀκταγωνικοῦ τρούλλου τοῦ ἁγίου Νικολάου παρουσιάζει ἀρκετὴν ὁμοιότητα τόσον πρὸς τὸν τρούλλον τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ Ταξιάρχου τῆς Μελίδας Ἀνδρου, ὅσον καὶ πρὸς τὸν τρούλλον τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς Καισαριανῆς Ἀττικῆς, οἱ ὁποῖοι ἀμφότεροι ἀνήκουν εἰς τὸν 11^{ον} αἰῶνα². Ἡ ὁμοιότης αὕτη συνίσταται εἰς τὴν συνολικὴν μορφήν καὶ τὰς ἐξωτερικὰς ἀναλογίας τοῦ τρούλλου, ὡς καὶ εἰς τὰς ἐπὶ μέρους διατάξεις καὶ τὴν ἄρθρωσίν του· σημειοῦμεν οὕτω τὴν παρουσίαν λεπτοῦ ὀδοντωτοῦ ὀριζοντίου γείσου ἐκ πλίνθων καὶ ὑπ' αὐτὸ ὀδοντωτῆς ταινίας, τὸν φωτισμὸν του διὰ πλινθίνων μονολόβων παραθύρων καὶ τὴν ἀπουσίαν τῶν μαρμαρίνων κιονίσκων τῶν τοποθετουμένων κατὰ τὰς κατακορύφους ἀκμὰς τοῦ τρούλλου πρὸς ὑποδοχὴν τῶν μαρμαρίνων τόξων ἀρθρώσεως. Ἐπίσης εἰς τὸν 11^{ον} μᾶλλον αἰῶνα ἢ τὸν 12^{ον} θὰ πρέπη νὰ ἀναχθῇ καὶ ἡ παρατηρουμένη μείωσις³ τοῦ πάχους τῶν μακρῶν τοίχων τοῦ ὀρθογωνίου τῆς κατόψεως τοῦ ναοῦ, ἡ ἥδη μνημονευθεῖσα καὶ συναντωμένη εἰς τὰ τμήματα αὐτῶν τὰ κάτωθεν τῆς ἐγκαρσίας κα-

¹ Βλέπε ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, ἑ.ά. σ. 55, 56, εἰκ. 35.

³ Αὐτόθι σ. 45.

² Αὐτόθι σ. 45.

μάρας τῶν κεραίων τοῦ ἐγγεγραμμένου σταυροῦ, τὰ ὅποια δὲν δέχονται ὠθήσεις ἐργαζόμενα ὡς τοῖχοι ἀποφράξεως. Εἰς τὸν αὐτὸν αἰῶνα, τὸν 11^{ον}¹, μᾶς φέρει καὶ ἡ μορφή τοῦ τριλόβου παραθύρου τῆς μέσης κόγχης τοῦ ἱεροῦ (εἰκ. 11) μὲ τοὺς ἐξ ὀπτοπλίνθων τρεῖς ἰσοῦψεις λοβούς του. Τέλος ἐκ τῆς σχέσεως τῶν πλευρῶν τοῦ ἐσωτερικοῦ ὀρθογωνίου τῆς κατόψεως τοῦ κυρίως ναοῦ, διδούσης τὴν ἀναλογίαν 1:1 χαρακτηριστικὴν διὰ τοὺς ναοὺς τοῦ 11^{ου} αἰῶνος², φερόμεθα καὶ πάλιν πρὸς τὸν αἰῶνα τοῦτον ὡς τὸν πιθανὸν κτίσεως τοῦ ναοῦ.

Ἀντιθέτως αἱ ἀκόλουθοι ἐνδείξεις μᾶς μετακινοῦν μᾶλλον πρὸς τὸν 12^{ον} αἰῶνα :

α) Ἡ ὑπαρξὶς μιᾶς ἐξεχούσης τριπλεύρου ἀψίδος ἱεροῦ ἀντὶ τῶν συνήθων τριῶν, αἱ ὅποια συναντῶνται εἰς τοὺς περισσοτέρους Ἑλλαδικοὺς ναοὺς τοῦ 11^{ου} αἰῶνος³.
β) Τὸ ἀμελὲς πλινθοπερίβλητον σύστημα δομῆς ἐνίων τοίχων τοῦ ναοῦ πλὴν τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ τοῦ τρούλλου, τῶν ὁποίων ἡ δόμησις εἶναι ἐπιμελεστάτη. Καὶ γ) Ἡ παρουσία πωρίνου πλαισίου εἰς τὸ φραχθὲν παράθυρον τῆς βορείου κεραίας τοῦ σταυροῦ, ἡ ὁποία ὑποδηλοῖ ὅτι τοῦτο δὲν εἶναι παλαιότερον τοῦ 12^{ου} αἰῶνος.

Ὡστε ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ ὅλων τῶν ἀνωτέρω ἐνδεικτικῶν στοιχείων, ἐν συσχέτισμῳ πρὸς τὴν γενικωτέραν χρονολογικὴν τοποθέτησιν καὶ τῶν τεσσάρων μελετημένων δικιονίων βυζαντινῶν ναῶν τῆς νήσου, ἀναγομένων εἰς τὸν 11^{ον} καὶ τὸν 12^{ον}⁴ αἰῶνα, ἀγόμεθα εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ναὸς τοῦ ἁγίου Νικολάου πρέπει νὰ ἐκτίσθῃ πιθανῶς κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 12^{ου} αἰῶνος.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΗΣ

¹ Α. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, ἔ.ἀ. σ. 45.

² Αὐτόθι σ. 49.

³ Αὐτόθι σ. 45.

⁴ Πρβλ. τὰς γενικὰς καὶ εἰδικωτέρας σκέψεις ἐπὶ τῆς

χρονολογήσεως τῶν βυζαντινῶν ναῶν τῆς νήσου Ἀνδρου εἰς ΑΝ. ΟΡΛΑΝΔΟΝ, ἔ.ἀ. σ. 12, 24, 38, 44, 45, 46, 49, 53.